

KĀTYĀYANA-MĀTA-SANGRAHA

OR

A Collection of the Legal Fragments of
KĀTYĀYANA

BY

ĀNARAYAN CHANDRA BANDYOPADHYAYA, M.A.,

LECTURER IN THE DEPARTMENTS OF HISTORY AND ANTHROPOLOGY,

CALCUTTA UNIVERSITY ; AUTHOR OF THE CĀṆAKYA-SŪTRAS,

ECONOMIC LIFE AND PROGRESS IN ANCIENT INDIA, ETC.

CALCUTTA UNIVERSITY PRESS

1927

PRINTED BY BHUPENDRALAL BANERJEE
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS, SENATE HOUSE, CALCUTTA

294 · 15251

BAN-K

Reg. No. 47B. April, 1927—600.

To
the Memory
of
SIR ASUTOSH MOOKERJEE
to whose encouragement
this humble compilation is due.

P R E F A C E

The importance of the legal system of the Hindus came home to me in course of my investigation, as a lecturer in the Post-Graduate Department, into the Social and Constitutional life of the ancient Indians. In the train of my studies, considerable interest gathered round the name of Kātyāyana, whose importance as a great juridical authority was emphasized by Mr. Jayaswal in his Tagore Law Lectures, which I among others attended. A collection of the fragments of Kātyāyana was felt a desideratum, and forthwith did I apply myself quietly to the work.

For me, however, it became a source of trouble. Never a bona-fide student of the legal texts in the traditional centres of interpretation and hardly finding time to devote myself whole-heartedly to the work, I had to drag on anyhow to acquit myself of the task. What sustained me in my tiresome endeavour were the kindly words of encouragement which came from Sir Asutosh Mookerjee, who, with characteristic sympathy, offered to write a foreword to the work, when off the print. At his instance it was sent to the press, where it languished, mainly through my own indolence, for more than two years, and I thought of giving up the work. But here again my failing spirits endured through the stimulating persuasion of Sir Asutosh on the evening of that fateful day when he took his departure from Calcutta. Unfortunate that the work could not be handed over as a tribute to him who gave it its life, it is some consolation that it has been its lot to be associated with the memory of a man so pre-eminently great among his countrymen.

I had a mind to make the work thorough and complete by collecting all available passages from the existing legal compilations. But the Vivāda-ratnākara, the Vira-mitrodaya, the Smṛti-candrikā and the Dāyabhāga took up all my time and hardly left any to add to the Ślokas collected. The publication of these was immediately taken in hand, but there was the idea of adding an appendix, which was to contain newly collected texts. At length even that was found impossible, and what had to be offered was only this collection of roughly more than 800 verses.

I do not claim to have rendered it complete or perfect from the scholar's point of view. It will at best be taken as a first attempt at compilation by one who is more of an amateur than an expert.

In making this compilation, I received considerable assistance from Mr. H. C. Chakladar, M.A., and Mr. Amareswar Thakur, M.A., who had made partial collections, which they entrusted to me. I am also indebted to Mr. Kshitishchandra Chatterjee, M.A., and Dr. Pasupatinath Sāstri, M.A., Ph.D., of the Post-Graduate teaching staff, for their kind help in going through some of the proofs and offering valuable suggestions in textual matters.

Owing to my own inexperience, misprints have crept in, and I have only to crave the indulgence of the generous reader, whom I beg to regard it as only a preliminary compilation of Kātyāyana.

1st March, 1927.

NARAYAN CHANDRA BANDYOPADHYAYA.

INTRODUCTION

1

KĀTYĀYANA.

Kātyāyana was one of those reputed authors on Hindu Law whose views are so frequently quoted in the Nibandhas. His original work is lost, and we have no means of ascertaining his identity, the age in which he flourished or the legal school of which he was the representative. Our difficulty becomes greater when we remember that, as in the case of the other Samhitās, this present collection was ascribed to a great Brāhmanical ṛsi, the chief or founder of a gotra, which has produced so many great men, whose names are memorable in the annals of Indian culture. Beginning from the earliest period, we have a number of Kātyāyanas. According to the Harivaṃśa tradition, the Kātyāyanas were the descendants of Viśvāmitra (कृतस्व गोवापत्यं पुत्रात्—see Harivaṃśa no. 2830). *E.g.*,

विश्वामित्रस्य पुत्रा देवरातादयः स्मृताः ।

विश्वामित्रास्त्रिषु लोकेषु तेषां शीलानि ये ययुः ।

देवश्रवाः कतयैव यतः कात्यायनाः स्मृताः ॥

To one Kātyāyana is attributed the Śrautasūtra bearing his name. Another is known as a writer on *Svara* (the author of “Karma-pra-dīpākhyam Chandoga-parīṣiṣṭa-rūpam Śāstraṃ”) and he was the son of Gobhila. Another is memorable as the author of the rules known as Vārtikas supplementing the sūtras of Pāṇini. A Kātyāyana figures prominently in the legends of the Kathāsaritsāgara, and this man has been identified with Vararuci (see Śabda-kalpadruma). One more Kātyāyana figures as a writer on the Arthasāstra and his name has been quoted by Kaṭṭhīya. The Buddhist books mention several men bearing the name of Kaccāyana. One of these was the celebrated Thera Mahā-Kaccāyana, while, we have yet another as the reputed author of the well-known Pali grammar.

The name of Kātyāyana figures also as that of a great law-giver. We have traditional lists of such men, in the Yājñiavalkya and Parāśara Samhitās.

Thus says Vyāsa, in the introduction to 'Parāśara Samhitā :

श्रुता मी मानवाः धर्मा वशिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
 गरुड्या गीतमाश्वेव तथा श्रीमन्ऽः श्रुताः ॥
 अनेर्विंशोऽयं सान्मर्ता दावा चाङ्गिरसास्तथा ।
 आतातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये ॥
 कात्यायनकृताश्चैव प्राचेतसकृताश्च ये ।
 आपस्तम्बकृता धर्माः ब्रह्मस्य लिखितस्य च ॥

The Yājñavalkya Smṛti gives us the following list of nineteen authors on Hindu law, *e.g.*,

मन्वद्विविधहारीतयाज्ञवल्क्यीश्वरीऽङ्गिराः ।
 यमापस्तम्ब-सन्मर्ताः कात्यायनहङ्कृत्यती ॥
 पराशर-व्यास-बृह-लिखिता दशगीतमी ।
 आतातपी वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥

Many such traditional lists occur. We mention one more, *viz.*, that recorded in the Vratākhaṇḍa of Hemādri, *e.g.*.....वाणि धर्मशास्त्राणि तेषां प्रचेतारो मनुविष्णु-यमदवाङ्गिराचिह्नहस्त्युयमापस्तम्ब-वशिष्ठ-कात्यायन-पराशर-व्यासबृहलिखित-सन्मर्त-गीतम-आतातप-हारीत-याज्ञवल्क्य-प्राचेतसादयः । तथाच यमः—

मनुयमी वशिष्ठोऽचिर्दक्षो विष्णुसायङ्गिराः ।
 यमना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बीऽय गीतमः ॥
 कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः ।
 सन्मर्तश्चैव ब्रह्मश्च हारीतो लिखितस्तथा ॥
 एतैर्यानि प्रचीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।
 ताव्येतानि प्रमाचानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

Of these, Manu is the *heros eponymous* of Indian Literature. We have works on Law and on Arthaśāstra attributed to Vaivasvata and Prācetasra Manu. We have references to a Mānava-dharma-śāstra, of which a redaction by Bhṛgu has survived to us. Atri was a great Vedic ṛṣi, and we have a metrical collection attributed to him, but that is mainly on Ācāra. A samhitā attributed to Viṣṇu has come down to us. It is partly in sūtras and partly in verse. We have a dharma-sūtra (dharmaśāstra) attributed to Vasiṣṭha, as well as similar ones attributed to Āpastamba, Gotama and to Bodhāyana whose name does not occur in the two above lists. The Samhitās attributed to Yājñavalkya and Parāśara have come

down to us. As regards the rest, the books attributed to them are lost. The fragments or sayings attributed to Dakṣa, Śatātapā, Hārita, Uśanah, Yama and Samvarta occur only in quotations. Such also is the case with the work of the two brothers Śaṅkha and Likhita, about whom we have a parable in the Śānti Parva of the Mahābhārata and who are extolled as the founders of an ideal legal system which prevailed according to tradition in the Dvāpara age. The two sages are also repeatedly quoted in the Buddhist works, as well as in the later Nibandhas.

Kātyāyana, as well as Vyāsa and Bṛhaspati were more important and more voluminous writers. Bṛhaspati's work has been restored through the labours of the eminent German scholar Dr. J. Jolly, who has also edited the Nārada Smṛti. Innumerable verses attributed to Vyāsa occur in the Nibandhas and it is the duty of scholars to attempt a collection of these fragments.

Kātyāyana was also an important writer, as would appear from the inclusion of his name in all the authoritative lists. Verses attributed to him are numerous, and occur in later Nibandhas like the Smṛti-candrikā, Vira-mitrodaya, Vivāda-ratnākara, Dāyabhāga, Vivāda-cintāmaṇi and various other works. The present collection does not profess to be a complete one, but one based mainly on the five great Nibandhas of Vira-mitrodaya by Mitra Miśra, Smṛti-candrikā by Devaṇa Bhatta, Vivāda-ratnākara, by Caṇḍesvara, the Dāya-bhāga by Jimūtavāhaṇa and the Parāśara Mādhaviya Dharma-saṃhitā.

II

SOURCES OF HINDU LAW.

All these law-givers who figure so prominently in Hindu legal literature, contributed to the development and modification of law with the change of circumstances. In ancient India, where law had a peculiar character and never came to be subject to the political authority, the law-giver not only handed down old tradition but modified its character by his interpretations or injunctions which were based on the accepted principles of contemporary society.

In their hands, law had a continuous développement and the functions of a law-making body were thus discharged by them in a society in which the political authority was denied a supreme voice in legislation.

These law-givers as a rule handled materials which were handed down to them by the past. *Hindu Law*, as the law of all other primitive peoples, arose from immemorial customs. Primitive man everywhere subjected to the greed and violence of the strong, recognizes the necessity of conventions to guide the actions of his fellowmen. These accumulate and receive the acceptance of society along with modifications introduced through the agency of a seer, claiming preternatural powers. Gradually, these harden into a body of laws, which contribute to the well-being of men in social life, by regulating violence and injuries, and by attempting a socio-economic adjustment of the necessities of life. In course of time these receive universal recognition, and are clothed with a sanction, which makes its binding authority supreme over individual judgment or the spirit of scepticism.

Such has been the history of Hindu Law. Even in the Vedic period, we find the working of such a process and the recognition of customs regulating the conduct of members of the community. In cases of violence or murder, the system of weregild, or payment of blood money, had come into existence even in the days of the earliest Rik hymns. The law of inheritance or succession overriding the will of the patriarch or the tribal ruler had also come into existence, as proved by the story of Manu and Nābhanediṣṭa, recorded in the Aitareya Brāhmaṇa. A severe law of debt had also arisen, which condemned the debtors to be taken hold of by the creditor and entitled the latter to bind the other to a staff on the public way. The rudiments of a law of Real Property also existed. Land and houses could be sold or given away, as proved by the story of the gambler in the Tenth Maṇḍala of the Rigveda. The sanctity of contract too was recognized. In other cases, namely, those of tort or injury, public opinion discussed offences in the Sabhā and estimated punishments which were awarded by the king as head of the tribe or the Jana.

This last individual was gradually recognized as the counterpart of Saṃrāt Varuṇa, the Judge *par excellence* of the cosmical system, whose duty it was to detect wrong and to punish wrong-doers. The spies of Varuṇa were supposed to fill the whole world and detected wrong-doers. The holder of the royal office, was a counterpart, so far as his office and

function were concerned, of that divine ruler, and it was his bounden duty to carry out the judicial functions of his divine prototype.

Probably, in the earliest period no rigid legal code existed as in the history of early Rome. Extreme latitude in regard to the application of customary principles existed and thus the evils were remedied, by the use of judgment or the application of equitable principles. Gradually, the belief in a natural law came,—a natural law, embodying the principles regulating the working of the cosmical order. This principle *Rta* together with *Satya* or truth was regarded as the real germ of the cosmical world, and was regarded as existing before the world of waters, out of which were evolved the year, the sun, the moon and gradually the rest of the cosmical whole. The Śruti embodying the knowledge of the sages came to be regarded as the source of all such laws or principles guiding human conduct. It was the basis of Dharma, as well as of Vyavahāra, though the importance of custom was still recognised.

During the age which saw the composition of the Brāhmaṇas, some further developments took place. The king's jurisdiction and authority were enlarged and he became the ultimate judge in all disputes, though local bodies like the guilds, villages, and other units retained their judicial authority. The king is described in the Brāhmaṇas as wielding the rod of punishment.

No more details can be gathered about the exact nature of the developments so far as law and judiciary are concerned. But from a study of the Dharmasūtras or the literature relating to ritual and its interpretation, we may pre-suppose, that the period saw also the rise of the different schools of ritualistic and legal interpretation. In some of these, there was an attempt to codify the laws and customs which then existed. Gradually, this body of rules relating to ritual was separated from the canon regulating the sacraments or the private duties of men in the various stages of life or of the various sections of society. These latter again were separated from a body of general rules, which applied to society in general, and regulated the relations or the duties of the various sections and elements composing it. Out of these arose the Dharmasūtras in which we have the earliest attempts at codifying the principles which guided the life of individuals or classes, in relation to the organic whole, as well as to its head, the king. These Dharmasūtras, as is well known to all students of Hindu law, contain

(a) The sources of law, its interpretations and sources.

(b) The duties of the castes.

- (c) The duties of men in the various stages of life.
- (d) Laws relating to purity or uncleanness, including those laying down rules as to food, occupation, or everyday life, etc.
- (e) Law of inheritance, marriage and son-ship.
- (f) Law of criminal procedure.
- (g) Law of Evidence.
- (h) Law relating to the Judges and Assessors for administering justice.
- (i) Duties of the king ; taxation and sources of revenue.
- (j) Sin, its causes and expiation.
- (k) Ācāra or the code ensuring the purity of life.
- (l) Penance and the various ways of absolution from sin.

The Dharmaśūtras were not legal codes in its present sense of the word. They were rather treatises on socio-ethical discipline, which applied to the different classes or sections as well as to the different stages of life rather than being of universal application. Similar or more improved treatises, were also composed and in these there was a tendency to a further separation of ethics from religion. These were the well-known Arthaśāstras, which arose out of early speculations relating to the ways of attaining material prosperity through the agency of the political machinery at the head which stood the king. The authors of these treatises (or the formulators of the school, whose opinions they reflect) devoted their attention mainly to *Artha*, or the material objectives of men and of the king in particular in relation to the community. They tackled mainly the social problems, and devoted their main attention to prosperity in life. In these works, more regard was paid to the ways of earthly success and very little to religion or ritual. Moreover, there was very little of abstract thought, but simply concrete rules for the guidance of men. The Arthaśāstras whether composed by individuals or reflecting the views of different schools, were many though, only one, the *Kauṭīliya* has come down to us.

The contents of the Arthaśāstras, if we are to judge from that of *Kauṭīliya*, differ materially from those of the Dharmaśūtras. *Kauṭīliya* speaks but little, and does not bother his head about the sources of law, though his two books on *Dharmasthīya* and *Kaṇṭhakaśodhana*, give us perhaps, the earliest codification of laws proper. He recognizes the four *methods* of settlement of a dispute, and incidentally speaks of *Dharma*, *Vyavahāra*, *Caritra* and *Rājāsāsanam*. The king thus by this time had

managed to be the sole and final authority in judicial matters, and we find him described as the *Dharma-pravartaka*.

Royal adjudication was the final word in the settlement of disputes, though as yet the king had no formal and accepted authority to legislate. His hands were entirely fettered, where there existed previous laws, whether of localities, towns, villages or even of guilds. But in spite of this, there existed room as well as latitude residing in him, which enabled him to modify the already existing laws, or of supplying the deficiencies where there was absence of rules of conduct, or where nothing was laid down. The spirit of existing laws or customs could also be modified by applying the principles of equitable interpretation mainly based on reason (*nyāya*). The high value of custom as a source of law was recognized and as such the fiction was accepted that the existence of laws in the Śruti could be presumed from the reasonability and universal acceptance of certain customs. Obsolete customs could be repealed and Kauṭilya recognizes this right or privilege residing in the king.

Next to this, we get some information on the schools of law. Thus, we have first of all, the mention of *Caritra* as well as the *Dharma* of Deśa, Jāti, or Saṅgha. In addition, we hear of different systems or schools. Thus, in connection with the division of a man's property, Kauṭilya speaks of preferential shares, and in this connection says that this is the law according to the School of Uśanaḥ (Auśanaso dāyabibhāgaḥ). Elsewhere we find mention of other schools. Thus in many chapters,—the Mānavās the Bārhaspatyas, the Pārāśaras, and the Āmbhīyās are referred to while in other places other schools are mentioned by name. Some more light is thrown by the Arthaśāstra on the legal system of Ancient India. Thus we find in the Arthaśāstra the earliest recognition of the eighteen divisions of law, adopted by the author of the present Manu Saṃhitā and all later legal writers (see Manu, VIII. 4-7). These are :

(1) Rṇādānam.	(10) Sīmā-vivāda.
(2) Nikṣepa.	(11) Daṇḍa-pāruṣya.
(3) Asvāmī-vikrayaḥ.	(12) Vāk-pāruṣya.
(4) Sambhūya-samutthānam.	(13) Steya.
(5) Dattasyānapākarma.	(14) Śāhasa.
(6) Vetanādānam.	(15) Strisaṅgrahaṇam.
(7) Saṃvid-vyatikrama.	(16) Stripuṇḍharma.
(8) Kraya-vikrayānuśaya.	(17) Bibhāga.
(9) Svāmīpāla-vivāda.	(18) Dyūtāhvaya.

Manu Saṃhitā Public Library.

Acc. No. 7385 Date 15.7.75

Along with these, the laws of evidence and procedure were developed and rules of interpretation were laid down. A more comprehensive code of criminal laws was also evolved out of royal ordinances. The origin of these laws forms a landmark in the history of Hindu law and they form in themselves an important branch of study. These laws arose mainly out of a desire to modify the old criminal laws or to create new statutes for the safeguarding of royal interests or the punishment of newly created offences. Of these new laws, there are certain points worthy of note, *e.g.*,

First of all, they were administered, not by the Dharmasthas but by Amātyas or Pradeśtārah, who were solely guided by instructions received from the king.

Secondly, they included a series of rules endowed with terrible sanction improvised with the object of guarding and extending the powers of the Crown. The law of Treason, is worthy of note. Its spirit and contents are similar to those of the English laws of Treason under the Plantagenets. The laws against guilds, against cornering and a large number of offences not mentioned in the Dharma-sūtras, show the character of these new laws.

Thirdly, they were excessively vindictive. Not only the culprit and his abettors were brought within the clutches, but even those who were directly or indirectly concerned, were put under an obligation to prevent such violation. One instance will fully illustrate. Thus, we are told in connection with the prohibition of slave-trade, that not only the seller or buyer, but even those who happened to be acquainted with the transaction were to be punished.

The Artha-śāstra thus forms an important land-mark in the legal history of India. In it, we find not only a tendency towards the dissociation of laws from religion, but an attempt to give them a secular garb. The older idea of Divine Justice administered by King Varuṇa however still lingered, and we have the recognition of the principle, that law was above the king and in case of his failure to do justice he was bound to punish himself.¹

Under the Emperor Aśoka, probably, the Arthaśāstra system was continued. The king interfered in religious matters, and attempted to

¹ अदृष्टदृष्टने राज्ञो दण्डस्त्रिंशद्वयमस्ति ।

ब्रह्मण्य प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तः परम् ॥

The law of the Arthaśāstra code thus shows a synthesis of older legal principles, customary laws and maxims of the different schools, together with the laws evolved out of the ordinances and regulations issued at the instance of the king.

introduce uniformity in judicial matters and in awarding punishment. In one of his edicts he speaks of his attempt to maintain *Danḍasamatā* and *Vyavahāra-samatā*, but the meaning is not clear. According to some authorities, they are nothing but point towards a desire to enforce isonomia.

Aśoka's Buddhist propaganda weakened the Maurya state which soon afterwards fell to dust with the invasion of foreigners. The Śuṅgas came to power, and they with the Kāṇvas ruled for nearly two centuries. They were devoted adherents of the old religion and their régime saw the working of a strong reaction of Brahmanism. In course of the same period, was composed the *Manu-saṃhitā*, which represents in the main the tradition embodied in the older *Dharmaśāstras*. We have no means of ascertaining whether any of the ancient works on *Dharmaśāstras*, which are alluded to in *Kauṭilya* have survived, but they seem to have embodied in them a mass of floating tradition comprising the wisdom of the ancients. A vast mass of these find place in the *Rājadharmā* and *Anuśāsana* parvas of the present *Mahābhārata*. The existence of this mass of traditional wisdom and maxims has been recognised by eminent men like Dr. Hopkins and to some extent by the late Prof. Bühler.

The existence of this mass of floating tradition is further proved by the vast number of verses, which are common to many of the *Dharmaśāstras*, or the works on *Nīti*. In the *Dharmasūtras* too they are referred to as the *gāthās* of old and are quoted in connection with different controversies. The *Dharmaśāstras* which supplanted the *Dharmasūtras*, as well as the *Arthaśāstras*, are many in number. Only a few of them have reached us. *e.g.*, The *Manu-saṃhitā*, *Yājñavalkya*, *Viṣṇu*, *Brhaspati* (in fragments), *Parāśara* and *Nārada*.

As we have said already, *Yājñavalkya* enumerates 19 authors, *e.g.*, *Manu*, *Atri*, *Viṣṇu*, *Hārta*, *Yājñavalkya*, *Uśanah*, *Aṅgiras*, *Yama*, *Āpastamba*, *Samvarta*, *Kātyāyana*, *Brhaspati*, *Parāśara*, *Vyāsa*, *Saṅkha*, *Likhita*, *Dakṣa*, *Gautama*, *Sātātapa* and *Vasiṣṭha*. Elsewhere, we find more names. Thus as already mentioned, the *Parāśara-saṃhitā* and the *Vrata-khaṇḍa* quoting *Yama* enumerate a larger number.

Most of these have some common characteristics. (1) They are treatises which embody a canon relating to the various branches of the Sacred Law, law of castes, sin, penance and the methods of expiation, in addition to the duties of kings, justice and its administration, the various branches of secular law, including rules relating to evidence, procedure, or interpretation of texts.

(2) They all recognize the king as the highest judge in the realm with right to interfere in all disputes, and to settle them, with equity and the dictates of good and clear conscience, even in cases where the written law recognized no cause of action or its redress.

(3) They all regard the Śruti as the sole source of law, with Smṛti and custom (including local customs) as supplementary sources. In default, individual judgment is also given a place as the source of law.

(4) Later authors add many more sources of law, *i.e.*, Nyāya or equitable maxims, Purāṇas, customs of localities, guilds, or towns, older Dharmaśāstras and Arthśāstras.

As time went on, the number of such writers multiplied who all drew upon this vast material. With changing views of society, they modified those of their own and at the same time developed many branches of law which hitherto remained in a rudimentary condition. It would be out of place to enter into a detailed discussion, but its truth is apparent and is universally accepted. Among the most important of such writers we must recognize the authors of the collections attributed to Vyāsa, Bṛhaspati, Nārada and Kātyāyana. Probably, these authors figured as commentators and collectors of legal maxims. Kātyāyana was one of such legal writers or law-givers of this period.

Kātyāyana's date.

In regard to his date there is not material enough to find it out precisely. But there is not an absolute dearth of such as to stand in our way in forming a rough idea. Evidently, he belonged to the same period as Nārada and Bṛhaspati with whom he has so much in common. He knows the use of the Dināra or the Denarii which were current in India after the Graeco-Roman intercourse.

KĀTYĀYANA'S RELATION TO THE OLDER AUTHORS AND THE ARTHAŚĀSTRA.

The author of the Kātyāyana Smṛti seems to have utilised, not only the accepted legal principles current in his days but also, older materials. This was the practice, not only with him, but many of the reputed authors of the present Dharmaśāstras. In the case of the Manu-saṃhitā, its indebtedness to the floating tradition or to the Dharma-chapters of the

Epic, has been recognized by men like Bühler and Hopkins. In the case of the Yājñavalkya-Smṛti, its close relation to the Arthaśāstra, has been ably pointed out by Dr. Shamasastry, the editor and translator of the *editio princeps* of the book.

A similar attempt in the case of the Kātyāyana Smṛti will not be unfruitful and is bound not only to throw light on the antiquity or the earliest sources of Hindu Law but to open up a new chapter in our knowledge. A comparison between the Arthaśāstra and Kātyāyana shows the following, e.g.,

(1) the occurrence of certain verses in the latter, which are found mentioned in the Arthaśāstra;

(2) occasionally, we find a striking similarity in ideas, and in many places in language also;

(3) a continuation of the older and more liberal tradition in the latter, in contradistinction to the views found in later Smṛti works.

In the very beginning of the book, in connection with the modes of settling disputes,* we find Kātyāyana, describing in four verses, the relative merits of Dharma, Artha, Vyavahāra, Caritra and Rājāśāsana. These verses presuppose the existence of two others, which occur earliest in the Dharmasthīya of Kauṭilya and of which the verses 10-13 are the commentary.

The following comparison of verses of Kātyāyana with verses and passages in the Kauṭilya Arthaśāstra shows the dependence of Kātyāyana on the Arthaśāstra or on some older codes from which Kauṭilya had borrowed many of his legal maxims:—

कौटिल्य :

अपुत्रा पतिशयनं पालयन्ती गृहसमीपे स्त्री-
धनमायुःसयात् भुञ्जीत.....ऊर्ध्वं दायारं गच्छेत् ।
(Kau., p. 153)

परिसङ्ख्या स्याद्या इति । (Kau., p. 152)

कात्यायन :

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
भुञ्जीतामरण्यात् चान्ना दायारा ऊर्ध्वमायुः ॥
(701).

पितृमातृ.....दिसङ्ख्याद्वातयं स्थावरादृते ।
(763).

* The two verses are

धर्मस्य व्यवहारस्य चरित्रं राजशासनम् ।
विवादायं चतुष्पादः पश्चिमः पूर्ववाचकः ॥
अत्र सत्यस्थितौ धर्मो व्यवहारस्य सान्निध्यम् ।
चरित्रं सङ्गृहे पुंसाम् राजशानां तु शासनम् ॥

The same verses occur in Nārada I. sl. 9-13.

कौटिल्य :

जीवहिभानि पिता नैकं विशेषयेत् । नचैक-
नकारणात् निर्विभजेत् ।

अप्राप्तव्यवहाराणां देयविग्रहं मातृवन्धुषु.....
स्थापयेत् । (Kau., p. 161).

उत्पन्ने त्वीरसे पुत्रे तृतीयांशहराः सवर्णाः ।
.....असवर्णास्तु यासांश्चादनभागिनः ।
(Kau., p. 164).

क्षेत्रज्ञः पुत्रः स एव द्विपिढको द्विगोत्रो वा
द्वयोरपि स्वधारिकृष्णभाक् । (Kau., p. 164).

सुषितं प्रवासितं यामस्वानौ दद्यात् । यामान्तरं
सुषितं विव्रीताध्यक्षी दद्यात् । अविव्रीतानां चौर-
रज्यकः । (Kau., p. 232).

चौरहृतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रयच्छेत् ।
(Kau., p. 190).

चौरहृत्सान्द्रदीवेगात् दुर्भिक्षाद्देशविप्रवात् ।
निसार्थं वापि कान्ताराह्वया त्यक्ता क्रमागता ॥
(Kau., p. 231).

न चीत्तमां न चाकामां तथा पुत्रवतीं न च ।
ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्क्रुयेण प्रनीलयेत् ॥
(Kau., p. 231).

देशस्य जात्या सङ्घस्य धर्मो यामस्य वापि यः ।
उभितः स्यात् स तेनैव दायधर्मं प्रकल्पयेत् ॥

कात्यायन :

जीवहिभानि पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेन्नचैकमकस्यात् कारणं विना ॥

अप्राप्तव्यवहाराणां च धनं व्ययविवर्जितम् ।
न्यसेयुर्वन्धु मित्रेषु प्रोषितानां तैव च ॥
(710).

उत्पन्ने त्वीरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः ।
सवर्णास्तसवर्णास्तु यासांश्चादनभागिनः ॥
(703).

See Kātyāyana, (No. 703-704).

यामान्तेषु हृतं द्रव्यं यामाध्यक्षं प्रदायेत् ।
विव्रीते स्वाभिना देयं चौरहृता त्वव्रीतके ॥
(653).

स्वदेशे यस्य वा किञ्चित् हृतं देयं नृपेण तु ।
गृह्णीयात् तत् स्वयं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥
(654).

Exactly the same. See Kātyā. 686.

Almost the same. See Kātyā. 751.

SUMMARY OF THE CONTENTS.

The present collection is one solely relating to Vyavahāra. Ślokas relating to Ācāra (ritual), or Prāyaścitta (penance) attributed to our author find no place in it. A collection containing some verses relating to these things has been printed in the Smṛti Samuccaya and also occurs in the Una-vimśati Samhitā published by the Bangavāsī Press.

Kātyāyana defines **Vyavahāra** as the solution of a dispute, which is determinable, separated from the general conflicts of humanity and which is capable of a reasonable solution. Having defined **Vyavahāra**, **Kātyāyana**

Definition of
Vyavahāra.

proceeds to lay down rules, describing the circumstances in which such disputes are to be taken cognizance of, and then goes on to describe varieties of disputes and the four elements in a legal adjudication comprising **Pūrvapakṣa** or the submission of the complaint, the reply of the other party, the discussion of the evidence on both sides and the solution (verse 7).

In the next section, we have a discussion of the four ways (the four feet) of settling a dispute, *e.g.*, through recourse to **Dharma**, **Vyavahāra**, **Caritra** and **Rājaśāsana**.

In the next section, we have the qualifications of the judges described (on **Nirṇetārāḥ** 14-23). Next, the constitution of the body of assessors and their qualities are discussed. We have then the definition of a law-court (sl 33), followed by a discussion of the time and circumstances of holding a trial, or of lodging a complaint (sections on **Darśanavidhiḥ**, **Darśanapakāla** and **Darsanaprakaranam** 34-49). After this, we have the rules laying down the issue of summons, together with an enumeration of those who are to be exempted (**Āhvāṇa-vidhānam** 48-54). This is succeeded by the rules relating to the acceptance of substitutes (**Prativādī** 55-58) and punishment for the disobeying of a summons (**Āhvānātikramadaṇḍaḥ** 58-61). We have then, rules relating to **Āṣedha** (which may be regarded as a peremptory injunction, like a warrant, binding down the defendant, to attend or to remain in a particular place) and an enumeration of those exempt from it (62-68). The **Ākāraka** and his duties are then laid down (69-70) as well as the acceptance of sureties (**Pratibhu** 71-75). In succeeding sections, we have the procedure in a trial fully described (76-165). In these, **Kātyāyana** lays down rules as the priority of hearing (76-77) and the requisites of a properly drafted plaint. This, according to him, was to embody the time and place of the occurrence, name, age, dwelling and the other additions of the other party, together with the name of the king as well as the point at dispute. The defects of a plaint are further enumerated, and after this we find rules relating to the consideration of the plaint as well as those specifying postponement, grant of time to either party, or an immediate trial (94-108).

The faults and defects of plaints are next laid down (116-145). The next section lays down the circumstances of presuming guilt

owing to the defect of parties arising out of silence, or break-down and the punishments awarded for such (146-159). We have then a discussion of the proofs admitted in a judicial trial, in a cross-examination and cases for the application of ordeals (166-182). In three succeeding sections on Lekhya and Lekhya-parīkṣā, we have rules describing the defects of a written document, the examination of documents, followed by rules relating to proof by occupation or prescription (Bhoga—234-247). These are followed by an enumeration of the various kinds of witnesses (248-299), their evidence, false witnesses and their punishment. The next eight sections (300-343) are devoted to the subject of ordeals, circumstances of their application, people to whom they are to be applied, and special rules relating to the various ordeals, *e.g.*, water, poison, fire, ghaṭa, and koṣa. Next, we have sections dealing with judicial finding (344-350) and the award of punishment to wrong-doers (351-362), reversal of judgment (363-370 and 371-375) and retrial (Puṇarnyāya (376-77).

After all these sections relating to procedure, we have the enumeration of the 18 titles and divisions of law, *e.g.*, R̥ṇa (Debt), Ādhi (Deposit), Pratibhu (Surety), Sale without ownership (Asvāmi-vikraya 491-503) and Joint enterprises (Sambhūya samutthānaṃ 504-508), etc. We have then sections dealing with each of these separate heads, along with non-payment of things promised (Dattapradāṇikaṃ 509-522). The law of slaves, workmen, apprentices and their wages are then discussed (secs. on Dāsakarma-karādayaḥ and Vetanasyāṇapākriyā 523-43). These are followed by the law of groups, Co-operative unions and guilds and their agreement (Samvidvyatikrama and Naigamādi-saṅgñā 544-58), the rescission of sale and purchase (Vikriyā-sampradāṇaṃ and Kritānuśayaḥ 559-564), disputes relating to boundaries (Simā-vivādaḥ 565-583 and Grhādivivādaḥ 584-87), the law of public ways (Rājamārga 588-596), the law relating to arable land and the protection of crops (Kṛṣṭākṛṣṭa and Śasya-rakṣā 597-601). Then we have sections relating to the three divisions of the old criminal law, *e.g.*, Vāk-pāruṣya (602-610), Daṇḍya-pāruṣya and Sāhasa, including rules regarding (611-626) the punishment of thieves and wrong-doers of various descriptions (Stenasāhasikanāṃ daṇḍaḥ 627-651). Three succeeding sections deal with the law of abduction and adultery (Saṅgrahaṇaṃ and Abhigama-daṇḍaḥ) its punishment and the mutual duties of husbands and wives (653-689).

Next to these, we have a number of sections dealing with the law of inheritance and division. We have, first of all, a definition of what division or partition (Vibhāgaḥ) is, then, the order of succession in case

of division during the life-time of a father is defined. This is followed by the law of repartition, when some left of the property is out of division. Two succeeding sections are devoted to the consideration of the preservation of the shares of minors, the preferential shares of various kinds of sons, and the enumeration of the divisible (*Vibhājya*) and indivisible (*Avibhājya*). Next, we have rules relating to succession to persons dying without sons, and those relating to exclusion from inheritance of property. On *Strīdhana* (or woman's property) its varieties, and mode of division, we have three more sections, *e.g.*, *Strīdhana-kṛtyam*, *Strīdhana-lakṣaṇam* *Strīdhanasya-bibhāgaḥ*.

Next, we have the law of gambling (*Dyūta-samāhvaya*). This is succeeded by a section dealing with *Prakīrṇaka*, (or miscellaneous offences), rules regarding the award of punishments, and those laying down the circumstances when an accused committing an offence is free from blame or punishment. The last section, comprising two verses, lays down rules about the computation of fines in terms of gold and silver.

KATYAYANA'S IMPORTANCE IN THE HISTORY OF HINDU LAW.

* The whole collection of *Kātyāyana* has not reached us. In the accompanying collection, we have marked places where large numbers of *śloka*s are apparently missing.

Yet, in spite of this, a perusal of the collected fragments attributed to him shows clearly that the author of these collections figured as one of the pre-eminent law-givers and jurists of the day. He is clearly distinguishable for his fine legal acumen, his broad and reasonable views, and fine analysis of the subject-matter he deals with. His definition of *Vyavahāra*, his enunciation of the means of settling disputes, his clear enumeration of the duties of *Sabhyas* or assessors show his fine legal sense. In regard to some topics like the drawing of a plaint and its defects, *Kātyāyana* shows an advance over his predecessors like *Yājñavalkya*, *Viṣṇu*, and *Parāśara* and has much in common with the authors of *Bṛhaspati* and *Nārada Smṛtis* who were his near contemporaries.

On many heads, the rules and maxims attributed to him show a handling of old materials but in most cases he has his own particular views which he either enunciates himself or evolves out of those of his

predecessors. Having already discussed his views as to the nature of Vyavahāra, or the constitution of a law court and some other allied topics we pass on to discuss his importance and to show distinguishing features of his legal system. In regard to Pramāṇas or sources of proof, Kātyāyana recognizes the following three kinds, *e.g.*,

- (1) Written document.
- (2) Enjoyment or present possession.
- (3) Witnesses.

Like Bṛhaspati and Nārada, the present author gives preference to human witnesses and evidences, and only when such fail, he has recourse to divine or superhuman evidence (Daivikī) like oaths and ordeals. Even then, he is extremely averse to its acceptance (*cf.* 167-69).

Nārada mentions only five ordeals (N. p. 100,252), *e.g.*, the balance, fire, water, poison and consecrated water. In Bṛhaspati we have (Br. p. 315) the balance, fire, water, poison, sacred libation and grains of rice, a hot piece of gold, plough-share and the ordeal by Dharma and Adharma. The hot piece of gold finds place in Nārada also. But, in regard to the Divyas, we find the following existing in Kātyāyana, *e.g.*,

- (1) Poison.
- (2) Fire.
- (3) Water.
- (4) Dhaṭa or Balance.
- (5) Drinking of the water of gods.
- (6) Sacred rice or libation.
- (7) Oath on the head of children.

Next, on the subject of invalid agreements (Kṛtanivartaṇam 363-370) and on the rules of interpretation or applicability of custom, Kātyāyana has a number of interesting principles laid down. In these he lays down the maxim that equitable considerations override customs (374-375).

As to the eighteen titles of law, Kātyāyana seems to follow the traditional divisions though his complete enumeration of the eighteen divisions or all his definitions have not come down to us. In the law of debt and interest, we have in Kātyāyana a number of fine legal maxims which gained in these days. We have thus in Kātyāyana the accepted rules relating to the liability of the son or grandson, of the husband for the wife's debt and also of the wife's liability for the husband's debts. In realising the debt, Kātyāyana allows the seizure, arrest and confinement of the debtor, but makes concession in the case of

INTRODUCTION

du

a Brahmin or a man of high family. Following the old accepted canon, he limits the liability of sons to certain circumstances and according to him they are not liable for debts incurred by the father for wine, surety or women (Manu VIII. 159. Yāj. II. 47). In regard to interest, he also recognizes the priority of realisation in the case of proper debts. We have not only an enumeration of the various kinds, but a prohibition of interest in certain cases, as well as the maximum laid down, which is not found in all the other legal texts.

The varieties of interest specially mentioned and defined in our collection are—

- (a) Kārita or agreed upon by the parties.
- (b) Ādhi-bhoga—interest realisable by the enjoyment of the article pledged.
- (c) Śikhā-vṛddhi—payable in instalments every day.

* Other varieties of interest are not mentioned, though they find place in the more ancient works like the Gautama Dharmasūtra. Kātyāyana, while silent on these, recognizes the liability to pay interest in certain cases, though there is no specification (444-446). He lays down a limit to the interest realisable in certain articles (447-48, Yāj. II. 39-40) and in some cases, there is, according to him, total exemption from interest (452), a principle which is not always found in some of the other law-givers.

In regard to the law of Ādhi, (pledge with or without usufructuary right), Pratibhu (suretyship), and Nikṣepa, there is nothing special to mention. In regard to the son's liability to pay the debt arising out of father's suretyship, Kātyāyana like Yājñavalkya or Manu absolves sons from this liability. The amount of payment to be made over to the surety is also specified as in Yājñavalkya (II. 57-58). In the case of sealed (Upanidhi) deposits or of things taken on hire, the law in Kātyāyana seems to be more developed, the liability to repayment is extended in all circumstances (except where the loss is caused by accidental agencies in which the receiver loses his own articles) and the same holds good in the case of artisans who accept other's articles for repair. The general principle laid down is that if the money or the article is used up for one's own purpose then it should be returned with interest; if the loss is due to neglect, then only the money value is to be paid; otherwise if the loss is due to ignorance then some remission can be made.

The law of Nikṣepa in Kātyāyana is more developed in the present collection than in the Yājñavalkya Smṛti. Not only is he not content with laying down the principles governing the circumstances of liability to return, but specifies details about it. He also discusses the liability of workmen or of artisans who take other's articles for work on repair.

Asvāmivikraya or
sale without owner-
ship.

In regard to the next head, nothing of importance remains to be said, the law of sale without ownership being one which closely follows the law as laid down in Manu and Yājñavalkya.

Sambhūya-samūt-
thānam or joint
enterprise.

Next, as regards the law of joint enterprise in this collection it is represented by a few ślokas which lay down certain general principles relating to the shares enjoyed by workmen and the various grades of teachers, or the leaders of adventurous people. In the Parāśara Mādhavya, there are some more ślokas. This section is either fragmentary or Kātyāyana seems to have under-rated its importance. In Nārada and Bṛhaspati, the law on this subject is more developed.

Non-performance
of transfers or gifts.

The next branch of law, e.g., that of non-transfer of articles of sale or gift appears to have been dealt with some elaboration and receives a fuller treatment. We have, in the ślokas, disabilities as to the capacity for transfer, the invalidity of transfers, and of promises of gifts made under duress, or overwhelming distress. This branch evidently arose out of the elaboration of older principles, common to earlier writers.

The law of slavery seems to have received a careful treatment in the hands of the present compiler, whose maxims bear the spirit of a compromise between the contemporary social ideals and of the spirit of benevolence which is so well manifest in the legislation which we find in the Arthaśāstra. Kātyāyana recognises in slavery a lower social status of dependence to the master, and illustrates his views by quoting Bhṛgu who compares the status of slaves to that of a married woman. In common with his predecessors, he recognizes the master's right to the slave's property and regards the slave's wife as the slave-woman of the master. In spite of this, he is not without liberal sentiments. He strictly forbids the enslavement of a Brāhmaṇa or a man of higher caste by one of a lower caste. Furthermore, he prohibits the enslavement of a Brāhmaṇi, sexual intercourse with a female slave, or the sale of a female-slave under prosperous circumstances. He also grants

the status of a concubine to a slave-girl when the master becomes the father of children by her.

Along with this we have the law of apprenticeship. In the *Nibandhas*, only one śloka occurs and this lays down the punishment of a teacher who does not impart the required training to the apprentice affiliated to him. The law on this subject is rather fragmentary but it is treated in detail in the collections attributed to Nārada and Bṛhaspati. (See Bṛhaspati by Jolly, S. B. E. XIV.)

The law of non-performance of work and the reciprocatory non-payment of wages is treated only in six ślokas, and here Kātyāyana follows practically the old traditional principles. The chief interest in the laws is the evident and accepted maxim which punished workers who failed to carry out their undertaking.

But, while in these he shows no advance upon Manu or Yājñavalkya, the law of *Samvidvyatikrama* receives careful consideration from Kātyāyana. He is however silent as to the process of their formation which is detailed in Bṛhaspati (Br. Jolly. Sec. XVII.) Kātyāyana is only satisfied with laying down certain general rules. But, while he is rather silent on these, it is only in verses attributed to him that we find the definition of *Gaṇa*, *Śreṇi*, *Pūga*, *Vrāta*, *Samgha* and *Nigama*. Bṛhaspati does not go into details in regard to these but he lays down the aims, objects and the mode of formation of such guilds or corporations, as well as the rights and duties of the elders of these corporations. In the verses attributed to him, Bṛhaspati also specifies the circumstances justifying the interference of the king in the affairs of corporations.

Then, in regard to the rescission of purchase and sale, we have rules relating to the rescission of purchase and the period during which such a nullification of transactions may take place. Here, there is very little of any importance.

The law of boundary-disputes receives full attention at the hands of the compiler of the present work. The settlement of disputes is entirely entrusted to the neighbours and this seems to have been based on the old law which we find in the *Dharmasūtras* or the *Arthashastra* of Kauṭilya which is practically the earliest codification which has reached us. (See Kau. Bk. III *Dharmasthityam* cf. the *sūtra*—*Sāmanta-pratyayāḥ vāstuvivādāḥ* and, also *Gṛhakaṣetra-vivāde sāmanta-pratyayah*. Vasiṣṭha XVI. 13.) Closely allied to this

Wages and work.

*The law of trans-
gression of Associa-
tion and mutual
contract.

Vikrīyāsampra-
dānam and
Kritvānuśayaḥ.

Sīmāvivādāḥ.

we have also the law of disputes arising out of injuries caused by constructions in neighbouring houses, or nuisances arising therefrom (584-87), the law relating to the obstruction or injuries to public thoroughfares (588-590), injuries to tanks and border-trees (591-594) and the law of compensation due to persons who cultivate or improve another's field or house in his absence (595-96).

We have similarly the law relating to compensation for sowing in another's field and for injuries caused by stray cattle (598-601).

Kṛtākṛtā.

Next comes the law of slander and we have an enumeration of the various offences under this head, as well as immunity from punishments under certain circumstances.

Vākpaṛuṣya.

This is followed by Daṇḍapāruṣya which comprised offences ranging from battery and assault to all kinds of injuries including death inflicted on men as well as animals, e.g., the offensive movement of hands, throwing of dirt, or nuisance, cutting off limbs or other higher forms of injuries. The punishments are laid down as well as the principle of their variation with the nature of offence or with the caste of the offender.

Daṇḍapāruṣya.

Following these, we have an enumeration of higher offences including murder, theft, burglary, decoity, injuries to places of worship, sedition, forgery and abetment in all such offences. These laws in themselves are too antiquated to bear comparison with corresponding ones in modern jurisprudence, but show clearly the evolution of the law of crimes out of old notions of tort. The law of theft however is noteworthy inasmuch as there is a provision for the compensation of those who suffer from thefts. The responsibility of finding out the lost articles devolved on the royal officers in charge of the policing of local areas and this extended up to the head of the State who was bound to make good the loss of the subjects. This was a relic of the past and arose out of the old contractual theory of kingship. We find the existence of this law in the Epic (Śānti. Ch. LXXV. 10), the Arthaśāstra and the Yājñavalkya Smṛti.

Śāhāsa and allied offences.

Saṅgrahaṇa.

The next important topic is that of Saṅgrahaṇa. This last title included all sorts of adulterous dealings or intrigues with women. In ten ślokas we have an enumeration of the circumstances and causes that give rise to adulterous undertakings, and the various grades of adulterous intercourse. The law of adultery

was one of gradual evolution and seems to have arisen out of old legal principles regulating the conduct of men and women.

The five succeeding verses describe the crime of rape or forcible outrage on women and its punishment. Incidentally, we find the enunciation of an old legal principle which delegated to the husband the punishment of unchaste women and we are told that a woman found implicated in adulterous relations during the absence of her husband should be kept under royal surveillance until the return of the husband who alone is empowered to chastise her. (*Comp. Kauṭilya*, p. 208, Bk. III, Ch. III-IV.) Lastly, we have the law regarding Svairinis or prostitutes who could be enjoyed by the public only after a royal proclamation to the same effect.

In the next section, which discusses the ways of maintaining wives and their duties, we have nothing special to note except that chastity is regarded as the highest duty of women and obedience to the husband and excellence in household management are the highest accomplishments of the womankind.

The next section (681-689) in which the law of Niyoga is laid down, shows how Kātyāyana was subjected to the ideas gaining ground in his time. The practice of raising issues on widows had become unpopular and we find its denunciation even in the *Manu-saṃhitā*, in the days of which it was undoubtedly a valid custom. In Kātyāyana, we find Niyoga existing, though the author following later writers like the author of *Mānu-saṃhitā*, denounces a widow who leaves her husband's home and marries another for the gratification of sexual desire. Parapūrvās or remarrying widows are denounced, proving that such a custom was every day getting unpopular. Along with these verses, we find some more in which the validity of sexual relations with a woman rescued from the hands of robbers or one rescued from drowning, flood or famine is discussed. Kātyāyana evidently follows older authors and lays down at the same time that women of higher caste or those with children or those unwilling should not be subjected to this right arising out of life-saving.

When, from these, we pass on to the branches of the law of inheritance, we find that Kātyāyana's ideas are based on older authorities and bear the stamp of his familiarity with these old maxims and principles which in the hands of the later commentators and Nibandha writers have been modified and thereby have given birth to the different schools whose judgments are now accepted in the

different localities of India and administered as such by the English authorities.

Kātyāyana defines division as the "appropriation of portions of property by the heirs according to specified shares." His definition is evidently simple and leaves little room for the later dispute as to whether partition was a delimitation of shares or the physical act of division. The dispute as to Samudāyika-svatva-vāda and Aikadeśika-svatva-vāda which we find in later works like the Mitākṣarā or Dāyabhāga finds no place in it. From the general trend of his views, it may be presumed that he inherited the older idea of a vested right to property accruing to a child of the family with his birth.

According to Kātyāyana, division could be made either in the life-time of the father or on his demise. In case of the first kind of division, the father was bound to divide equally (see Arthaśāstra) with certain reservations. If the corpus of the property was earned by the son, then the father was entitled to a double of the son's share or to half of the property. If the whole was earned by the father then sons had no claim to it.

If the property was earned by the father's father, then, sons had an equal share with the father. This was the case up to the third lineal descendant from the grandfather but beyond that, no right of inheritance vested. (See Yājñavalkya.) Lastly, in the case of sons dividing after the death of the father, their mother was entitled to a son's share. •

Then we have the law of Avalupta-bibhāga, i.e., repartition of assets discovered later or with the advent of sharers not present during the first partition. This is followed by sections which describe how the shares of minors and absentees are to be preserved and maintained during their non-age or absence by near relatives or friends. Next to it, we have a section which enumerates the various kinds of sons and contains the rule that $\frac{2}{3}$ of the property goes to the natural born heir of the body, the rest being distributed among the other savarna sons (sons of the wives of the same caste).

In the succeeding verse (No. 707) we have the law of inheritance which gives preference in division to those living jointly.

Next, we have the law of inheritance as to the property of a man dying without male issue. According to Kātyāyana, the wife is entitled to enjoy this property for life (without the right of sale or mortgage) provided she remains chaste. It

passes next to the daughters, preferably to one unmarried. Failing that, the property passes to the deceased's father or mother, brother and their heirs according to the proximity of kinship.

In the following two sections, we have an enumeration of various kinds of property which could be divided or which were to be left out in partitioning. The section on non-divisible property is really interesting. The various kinds of property falling in this category are:

- (a) Earnings through learning.
 - (b) Earnings of personal adventure.
 - (c) Earnings through marriage.
 - (d) Miscellaneous, which comprised property made into trust for religious purposes, common water-reservoirs, women, robes, clothes and ornaments in personal use, pasture land for cattle, public thorough-fares, etc.
- Lastly, it is also laid down that if the property is not considerable a fourth part was to be reserved for daughters who are yet to be married.

The next two or three sections are devoted to the consideration of woman's property, its definition, varieties and the law of its division. In regard to this branch of modern Hindu Law, Kātyāyana's texts have been profusely quoted by all Nibandha-kāras, and he is the leading authority on this subject.

Kātyāyana begins by enumerating Saudāyika dhanam and then describes its essential characteristics. It was, in his opinion, the personal property of women and could not be enjoyed or forcibly taken away by the husband or sons. It was completely at their disposal and could not be spent away by the husband except in times of distress. Even in that case it was to be repaid by the husband especially if he had more than one wife. This repayment was also obligatory on a son who inherited his father's property.

In the enumeration of Strīdhana we have the six varieties of this, *e.g.*,

- (a) Adhyagni.
- (b) Adhyāvāhanikam.
- (c) Pādavandanikam.
- (d) Anvādheyam.
- (e) Sulkam.
- (f) Śilpadhanam.

In detailing the inheritance of Strīdhana, Kātyāyana lays down that, of the various kinds of Strīdhana, certain kinds of the same were to go to the

husband in preference, while in the rest daughters had a preferential claim over the sons. Next came sons and then the parents of the deceased woman. In the case of Āsura marriage, the father of the woman had a first claim ; in that given by bandhus, bandhus had a better claim. This was the law we find in Kātyāyana, attributed to Likhita, but of which we find the rudiments in the earlier Smṛtis and the Arthasāstra.

We have in the next chapter, the law of dice-play, *i.e.*, its general denunciation, the regulation of dicing and the protection of players not well versed from the oppression of professional cheats. In the following section, we have an enumeration of crimes which the king was to stamp out on his own initiative and the employment of spies to watch over the people's conduct.

In the concluding section on punishment, we have equitable principles laid down for the guidance of rulers in awarding punishments. According to Kātyāyana, they were to apply punishment in proportion to the crime and with a view to its non-recurrence. Men who commit wrong for the preservation of life are not to be punished, as well as those who are forced by the unforeseen to commit wrong. Concession is to be made to first offenders, but punishments are to be augmented in case of repetition. Those united for the purpose of wrong-doing are to get twice the ordinary punishment and the same principle is to be heavily applied in case of slaves, or deliberate criminals. Men who torment others are to be exiled. Otherwise men may be sent to jail. Fines may be levied in lieu of death or mutilation. Following old legal principles, Brahmins are not to undergo corporal punishment. So also is Kātyāyana's maxim in the case of boys, women or old men.

In common with many law-givers of India, Kātyāyana exempts men who injure others when the latter attempt to injure them in life or limb, reputation or domestic peace. Thus, men who are threatened with attack with a sword, arrow, poison, or by magic may slay the enemy with impunity. Similarly, one who outrages another's wife is an ātatāyi and one who is a traitor to the king may be slain without incurring punishment.

Last of all, Kātyāyana like some other writers of the same age lays down rules as to the standard of money in assessing fines. The general principles are that when nothing is specified, gold is to be taken. Where silver is mentioned, silver is to be exacted. In these nothing special is worthy of note.

कात्यायन-मत-संग्रहः ।

अथ व्यवहारः ।

¹ प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।

साध्यमूलसु यो वादो व्यवहारः स उच्यते ॥१॥

* * * * * (x)

² शिष्यं क्रोधेन हन्याच्चेदाचार्यी लतया विना ।

येनात्थये भवेत्पीडा वादः स्याच्छिष्यतः पितुः ॥२॥

³ आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजम्भतः ।

वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापं हि न वधे तु न ॥३॥

⁴ उद्यतानां तु पापानां हन्तु दीर्घो न विद्यते ।

निवृत्तानान्तथारम्भात् ग्रहणं न वधः स्मृतः ॥४॥

⁵ अष्टादशक्रियाभेदास्त्रिभान्यष्टसहस्रयः ।

* * * * * (y)

साध्यवादस्य मूलं स्वाहादिना यन्निवेदितम् ।

देयाप्रदानं हिंसा चेत्युत्थानद्वयमुच्यते ॥५॥

धर्मशास्त्रार्थशास्त्रे तु स्तम्भद्वयमुदाहृतम् ।

⁶ जयशैवावसायश्च हे फले समुदाहृतः ॥६॥

⁷ पूर्वपक्षसोत्तरश्च प्रत्याकलितमेव च ।

क्रियापादस्य तेनार्यं चतुष्पात् समुदाहृतः ॥७॥

1 Sm. Ch., p. 1.—Vir. M., p. 5.

4 Vir. M., p. 55.

(x) Some slokas seem to be missing

(y) The other half is missing.

2 Sm. Ch., p. 2.

5 Sm. Ch., p. 3.

3 Vir. M., p. 25.

Vir. M., p. 25.

6 & 7—Sm. Ch. 22.

Vir. M., p. 59

व्यवहारभेदाः—

- ¹ धर्मस्य व्यवहारस्य चरित्रं राजशासनम् ।
- * विवादाद्यर्थचतुष्पादः पश्चिमः पूर्वबाधकः ॥८॥
अथ सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
चरित्रं संग्रहे पुंसाम् राज्ञामाज्ञा तु शासनम् ॥९॥
- ² दोषकारी तु कर्तृत्वं धनस्वामी स्वकं धनम् ।
विवादे प्राप्नुयाद्यत्र धर्मेणैव स निर्णयः ॥१०॥
- ³ स्मृतिशास्त्रं तु यत्किञ्चित् प्रथितं धर्मसाधकैः ।
कार्याणां निर्णयार्थं तु व्यवहारः स्मृतो हि सः ॥११॥
- ⁴ यद्यदाचर्यते^१ येन धर्म्यं वा ऽधर्म्यमेव वा ।
देशस्याचरणान्^२ नित्यं चरित्रं तत्प्रकीर्तितम् ॥१२॥
न्यायशास्त्राविरोधेन देशदृष्टेस्तथैव च ।
यं धर्मं स्थापयेद् राजा न्याय्यं तद्राजशासनम् ॥१३॥

निर्णेतारः :—

- ^१ सम्राड्विवाकस्त्वामात्यः सम्राज्यपरोक्षितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥१४॥
- ^२ स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राप्नोतीति^३ निर्णेतारः ।
धर्मशास्त्रार्थकुशलैर्यशास्त्रविशारदैः ॥१५॥

1 Sm. Oh, p. 21. 2 Sm. Oh, p. 21. 3 Sm. Ch. p. 22. 4 Vir. M. p. 9.

* Not attributed to Kaṭyaśyana but the following slokas pre-suppose these two verses, which occur earliest in Kautilya Arthaśāstrā. Bk. III. Ch. I. p. 150.

(४)(x) यत्र (y) धर्म (z) चाचरन्ते Vir. M., p. 9.

5 Vir. M., p. 14.

6 Sm. Ch. p. 33.

- ¹ यदा न कुर्यान्नृपतिः स्वयं कार्यविनिर्णयम् ।
तदा तत्र नियुज्येत ब्राह्मणं शास्त्रपारगम् ॥१६॥
दत्तं कुलीनमध्यस्थमनुद्देगकरं स्थिरम् ।
परत्रभीरुं धर्मिष्ठमुद्युक्तां क्रोधवर्जितम् ॥१७॥
अक्रूरो मधुरः स्निग्धः क्षमायातो विचक्षणः ।
उत्साहवानलुब्धश्च वादे योज्यो नृपेण तु ॥१८॥
- ² ब्राह्मणो यत्र न स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥१९॥
यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥२०॥
एकशास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिश्चयम् ।
तस्मात् ब्रह्मागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः ॥२१॥
- ³ कुलशीलवयोवृत्तिवित्तवद्भिरमत्सरैः ।
वणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥२२॥
श्रीतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्या न्यायदर्शने ॥२३॥

सभ्याः ।

- ⁴ न्यायशास्त्रमतिक्रम्य सभ्यैर्यत्र विनिश्चितम् ।
तत्र धर्मो ह्यधर्मेण हतो हन्ति न संशयः ॥२४॥
अधर्मतः प्रवृत्तं तु नोपेक्षेरन् सभासदः ।
उपेक्षमाणाः सन्तृपा नरकं यान्त्यधोमुखाः ॥२५॥
न्यायमार्गादपेतं तु ज्ञात्वा चित्तं महीपतेः ।
वक्तव्यं तत् प्रियं तत्र न सभ्यः क्लृप्तिषी मतः ॥२६॥

¹ Sm. Ch., p. 36.
& Sm. Ch. p. 30.

² Sm. Ch., p. 37

³ Sm. Ch., p. 38.

See also for 3—4. Vir. M., p. 33.

⁴ Sm. Ch., p. 47—51.

also Vir. M. p. 35—37.

- १ अग्न्यायेनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति सभासदः ।
 तेऽपि तद्भागिनस्तस्माद्धोधनौयः शनैर्नृपः ॥२७॥
 सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।
 शृणोति यदि नो राजा स्वात्तु सभ्यस्ततोऽनघः ॥२८॥
 स्नेहादज्ञानतो वाऽपि मोहाद्वा लोभतोऽपि वा ।
 तत्र सम्योऽग्न्यावादो दण्ड्योऽसभ्यः स्मृतो हि सः ॥२९॥
 कार्यस्य निर्णयं सम्यग् ज्ञात्वा सभ्यस्ततो वदेत् ।
 अग्न्या नैव वक्तव्यं वक्ता द्विगुणदण्डभाक् ॥३०॥
 अनिर्णीते तु यद्यर्थे संभाषित रहोऽर्थिना ।
 प्राड्विवाकोऽय दण्ड्यः स्यात् सभ्याश्चैव न संशयः ॥३१॥
 सभ्यदोषात्तु यन्नष्टं देयं सभ्येन तत्तदा ।
 कार्यं तु कार्यिणामेव निश्चितं न विचालयेत् ॥३२॥

धर्मस्थानम् ।

- २ धर्मशास्त्रविचारेण मूलसारविवेचनम् ।
 यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तत् ॥३३॥ *

दर्शनविधिः ।

- ३ विनीतवेषो नृपतिः सभां गत्वा समाहितः ।
 आसीनः प्राप्नुयुः स्थित्वा पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम् ।
 सह त्रैविध्यवृत्तैश्च मन्त्रत्रैश्चैव मन्त्रिभिः ॥३४॥

* 'धर्मशास्त्रावसारिण्य धर्मशास्त्रविवेचनम्' इति पाठभेदो दृश्यते ।

1. Sm. Ch. pp. 47-61. Also Vīr. M., pp. 35-37.

2 Sm. Ch. p. 42.

3 Sm. Ch., p. 62.

- १ अस्वर्ग्यलोकनाशाय पराणीकभयावहा ।
आयुर्वीर्यहरा'राज्ञः सति वाक्ये स्वयं हतिः ॥३५॥
- २ तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावेऽपि सर्वेषां देशदृष्टं मतं नयेत् ॥३६॥
यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशदृष्टः स उच्यते ॥३७॥
- ३ देशस्वानुमतेनैव व्यवस्था या निरूपिता ।
लिखिता तु सदा धार्या मुद्रिता राजमुद्रया ॥३८॥
शास्त्रवद् यत्नतो रक्ष्या तां निरोच्य विनिर्णयेत् ।
- ४ गोत्रस्थितिसु या तेषां क्रमादायाति धर्मतः ।
कुलधर्मं तु तं प्राहुः पालयेत्तन्मतेनैव तु ॥३९॥

दर्शनकालः ।

- ५ आद्याद् अष्टोऽष्टभागाद्यदूर्ध्वं भागत्रयं भवेत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परं स्मृतः ॥४०॥
दिवसस्वाष्टमं भागं मुक्ता भागत्रयन्तु यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥४१॥
- ६ सभास्थानेषु पूर्वार्धे कार्याणां निर्णयं नृपः ।
कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्षणः ॥४२॥
- ७ शास्त्रेण निन्दितं त्वर्यमुच्यते* राज्ञोऽप्रचोदितः ।
आवेदयति यः पूर्वं क्षोभकः स उदाहृतः ॥४३॥
नृपेणैव नियुक्तो यः परदोषमवेक्षितुम् ।
नृपस्य सूचयेज् ज्ञात्वा सूचकः स उदाहृतः ॥४४॥

1—3 Sm. Ch. p. 57—58

(x) Vir. M., p. 13.

(4) Vir. M., p. 29

5 Vir. M., p. 60.

6. Vir. M., p. 28.

7 Sm. Ch., p. 65, Vir. M. p. 61.

* सुष्यवाच्यं इति स्वतिचन्द्रिकायाम् ।

दर्शनोपक्रमः ।

- ¹ काले कार्यार्थिनं पृच्छेत् प्रणतं पुरतः स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते षोडश मा भेषो ब्रूहि मानव ॥४५॥
- ² केन कस्मिन् कदा कस्मात् पृच्छेदेवम् सभां गतः ।
एवं पृष्टस्य यद् ब्रूयात् तत्सभ्यै ब्राह्मणैः सह ॥४६॥
विमृश्य कार्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् ।
मुद्रां वा निक्षिपेत् तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् ॥४७॥

आह्वानविधानम्—

- ³ अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ।
कार्योतिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥४८॥
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तभृत्यान्नाह्वापयेन्नृपः ।
धर्मोत्सुकानभ्युदये रोगिणोऽथ जड़ानपि ।
अस्वस्थमत्तोन्मत्तार्त्तस्त्रियो नाह्वापयेन्नृपः ॥४९॥
न हीनपक्षां युवतिं कुलेजातां प्रसूतिकाम् ।
सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ताः ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः ॥५०॥
तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।
निष्कला याश्च पतिताः तासामाह्वानमिष्यते ॥५१॥
अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्यसङ्कतेः ।
इतरोऽप्यभियुक्तेन प्रतिरोधीकृतो मतः ॥५२॥
दासाः कर्मकराः शिष्या नियुक्ता बान्धवास्तथा ।
वादिनो न च दण्ड्याः स्युर्यस्त्वतोऽन्यः स दण्डभाक् ॥५३॥
अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्सार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥५४॥

अथ प्रतिवादी ।

‘समर्पितोऽर्चना योऽन्यः परो धर्माधिकारिणि ।

प्रतिवादी स विज्ञेयः प्रतिपक्षश्च यः स्वयम् ॥५५॥

‘ब्रह्महत्यासुरापानस्तेयगुर्वङ्गनागमे ।

अग्रेष्वसम्भवाद्देवैः कन्याहरणदूषणे ॥५६॥

पाद्व्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दाप्यः स्वादर्थिग्रत्नार्थिनोरपि ॥५८॥

अथाज्ञानातिक्रमदण्डः ।

‘आहृतस्त्ववमन्येत यः शक्तो राजशासनम् ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं विधिदृष्टेन कर्माणा ॥५९॥

‘हीने कर्माणि पञ्चाशन् मध्यमे हि (त्रि ?)शतावरः ।

शुद्धकार्येषु दण्डः स्यान्नित्यं पञ्चशतावरः ॥६०॥

‘कल्पितो यस्य यो दण्डस्त्वपराधस्य यत्नतः ।

पञ्चानां ग्रहणं (कार्यं) तु स्यात् तत्फलं वाऽय राजनि ॥६१॥

अग्रेषु चातिपातिविति पाठान्तरम् V.M.

अथ पाठान्तरम्—हातव्यः कर्तापि विवदीत्ययम् V.M.

अथासिधविधिः ।

१० उत्पादयति यो हिंसां देयं वा न प्रयच्छति ।
 याचमानाय दौःशीत्याद् भाक्षणीऽसौऽनृपाश्रयाद् ॥ ६२ ॥
 आविद्य तु नृपे कार्यमसन्दिग्धे प्रतिश्रुते ।
 तदासेधं प्रयुञ्जीत यावदाज्ञानदर्शनम् ॥ ६३ ॥
 आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन् दण्डमर्हति ।

अथानासिध्याः ।

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छ्वसनादिभिः ।
 आसेधयेदनासेधं स दण्ड्यो न त्वतिक्रमी ॥ ६४ ॥
 छत्रपर्वतमारुढा हस्त्यश्वरथनौस्थिताः ।
 विषमस्याश्च ते सर्वे नासेध्याः कार्यसाधकैः ॥ ६५ ॥
 व्याध्यार्त्ता व्यसनस्याश्च यजमानास्तथैव च ।
 अगुप्तीर्णाश्च नासेध्याः मत्तोऽभक्तजङ्गस्तथा ॥ ६६ ॥
 न कर्षको बीजकाले सेनाकाले तु सैनिकः ।
 प्रतिश्राय प्रयातश्च छतकालश्च नाग्नरा ॥ ६७ ॥
 सद्युक्तः कर्षकः सख्ये तोयस्वागमने तथा ।
 भारभात् संघर्षं यावत् तत्कालं न विवादयेत् ॥ ६८ ॥

अथाकारकः ।

एकाहद्वयवाचपेक्षन् देशकालावपेक्षया ।
 कृताय साधिते कार्ये तेन भक्षं प्रदापयेत् ॥ ६९ ॥
 देशकालवयःशक्त्यावपेक्षं भोजनं स्मृतम् ।
 आकारकस्त्व सर्वत्र इति तत्त्वविदो विदुः ॥ ७० ॥

* Sm. Oh. (p. 68) attributes to Vyāsa.

1 Vlr. Mitro., pp. 55 and 56.

2 Sm. Oh. pp. 67—68. Vlr. M., p. 67.

अथ प्रतिभूयहणम् :—

(अथ अग्राह्याः)

१ न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।
 निरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थश्च न क्वचित् ॥७१॥
 नैव रिक्त्यो न रिक्तश्च न चैवात्यन्तवासिनः ।
 राजकार्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता मराः ॥७२॥
 नाशक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् ।
 नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूत्वक्रियां प्रति ॥७३॥
 अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्य वादिनः ।
 स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्दूताय वेतनम् ॥७४॥
 गृहीतग्रहणो न्याये न प्रवर्त्यो महीभृता ।
 तस्य वा तत् समर्प्यं स्यात् स्थापयेद्वा परस्य तत् ॥७५॥

अभियोक्तादीनां उत्तिक्रमः ।

१ तत्राभियोक्ता प्राग् ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।
 तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राङ्बिवाकस्ततः परम् ॥७६॥
 यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाप्यधिकं भवेत् ।
 पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥७७॥

अथ पूर्वपक्षः—

निवेश्य कालं वर्षं च मासं पक्षं तिथिं तथा ।
 वेलां प्रदेशं विषयं स्थानम् जात्याकृतौ वयः ॥७८॥

1 Sm. Ch., p. 78.
 Vir. M., pp. 57-58.

2 Sm. Ch., p. 79.
 Vir. M., pp. 59-60.

साध्यद्रव्यप्रमाणं संख्यां नाम तर्थात्मनः ।

राज्ञा च क्रमशो नाम निवासं साध्यनाम च ॥७८॥

क्रमात्पितृणां नामानि पीडामाहर्तृदायकौ ।

क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं सङ्कीर्त्य कल्पयेत्^१ ॥८०॥

देशश्चैव तथा स्थानम् सन्निवेशस्तथैव च ।

जातिस्संज्ञा निवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च ॥८१॥

पितृपैतामहश्चैव पूर्वराज्ञानुकीर्तनम् ।

स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्^२ ॥८२॥

देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्याविवर्जितः ।

क्रियाप्रमाणहीनश्च पक्षो नादेय इष्यते^३ ॥८३॥

अप्रसिद्धं निरावाधम् निरर्थम् निष्प्रयोजनम् ।

असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षं * राजा विवर्जयेत्^४ ॥८४॥

बहुप्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् ।

कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सया^५ ॥८५॥

तस्माद्युगपत् पक्षाभासतेत्येव रमणीयम् ।

अनेकवस्तुसङ्कीर्णस्यापक्षत्वन्वत्पदसम्बन्धम् ॥८६॥

न्यायस्थं † नेच्छते कर्त्तुं अन्याय्यं वा करोत्तयम् ।

न लेखयति यस्त्वेवं तस्य पक्षो न सिद्धयति ॥८७॥

पुरराष्ट्रविरुद्धश्च यश्च राज्ञा विवर्जितः ।

अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यति ॥८८॥

आगमः परिभोगश्च व्युच्छिष्टिः प्रार्थना तथा ।

एतच्चतुष्टयं प्राहुः भाषादोषास्त्वकारणाः^६ ॥८९॥

* असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं राजा विवर्जयेत् इति बौरमिबोदयधृतपाठः—[Vir. M.p. 66]

† “न्यायं संयच्छते”—इति बौरमिबोदयधृतपाठः [Vir. M. p. 69]

1 Sm. Ch. p. 81. Vir. M., p. 62.

3 Sm. Ch. p. 84. Vir. M., p. 64.

5 Sm. Ch., p. 89. Vir. M. p. 69.

2 Sm. Ch. p. 84. Vir. M. p. 64.

4 Sm. Ch. p. 85. Vir. M. p. 66.

6 Sm. Ch. p. 88-89. Vir. M. p. 69.

अधिकान् भेदयेदर्थान्* न्यूनांश्च परिपूरयेत् ।
 भूमौनिवेशयेत्तावत् यावदर्थो न निश्चितः ॥८०॥
 पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्बिवाकोऽभिलेखयेत् ।
 पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशोधितम् ॥८१॥
 अन्यदुक्तं लिखेदन्यद्योऽर्थि प्रत्यर्थिनां वचः ।
 चौरवत्त्वासयेत् तन्तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥८२॥
 मोहाद्वा यदिवा शाब्द्यात् यच्चोक्तं पूर्ववादिना ।
 उत्तरान्तर्गतम् वाऽपि तद्वाच्यमुभयोरपि^१ ॥८३॥

उत्तरपक्षः—

सद्यः कार्यम्—कालप्रदानञ्च ।
 व्यपैति गौरवम् यच्च विनाशस्त्याग एव वा ।
 कालं तत्र न कुर्वीत कार्यमात्ययिकं हि तत् ॥८४॥
 घेनावनडुहि क्षेप्ते स्त्रोषु प्रजनने तथा ।
 न्यासे याचितके दत्ते तथैव क्रयविक्रये ॥८५॥
 कन्याया दूषणे स्तेये कलहे साहसे निधौ ।
 उपधौ कौटसाध्ये च सद्य एव विवादयेत् ॥८६॥
 साहसस्तेयपाकष्येगोऽभिशापे तथान्यये ।
 भूमौ विवादयेत् क्षिप्रमकालेऽपि वृहस्पतिः ॥८७॥ ?
 श्रुत्वा लेख्यगतम् त्वर्थम् प्रत्यर्थी कारणाद्यदि ।
 कालं विवादे याचेत तस्य देयो न मंशयः ॥८८॥
 सद्यः कृतेषु कार्येषु सद्य एव विवादयेत् ।
 कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः^२ ॥८९॥

* अधिकान्वातयेत्—इति वीरमिवोदयधृतपाठः [Vir. p. 70]

कालं शक्तिं विदित्वा तु कार्याणाम् च बलाबलम् ।
 अल्पं वा बहु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥१००॥
 सद्यःकृते सद्य एव मासातीते दिनं भवेत् ।
 षष्ठाब्दिके त्रिरात्रं स्यात् सप्ताहं द्वादशाब्दिके ॥१०१॥
 विंशत्यब्दे दशाहंतु मासाहं वा लभेत सः ।
 मासं त्रिंशत्समातीते त्रिपक्षं परतो भवेत् ॥१०२॥
 कालं संवत्सरादर्वाक् स्वयमेव यथेक्षितम् ।
 संवत्सरं जडोक्तमनस्के व्याधिपोडिते ॥१०३॥
 दिगन्तरप्रपन्ने वा अज्ञानार्थे च वस्तुनि ।
 मूलं वा साक्षिणो वाऽथ परदेशे स्थिता यदा
 तत्र कालो भवेत् पुंसामा स्वदेशसमागमात् ॥१०४॥

उत्तरदानम्—

दिनं मासाहमासौ वा ऋतुः सम्बत्सरोपि वा १ ।
 क्रियस्थित्यनुरूपस्तु देयः कालः परेण तु ॥१०६॥
 यावान् यस्मिन् समाचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।
 तस्मिन् यथान्यायम् दापयेत् उत्तरं नृपः^१ ॥१०५॥
 उभयोर्लिखिते वाच्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।
 अयुक्तम् तत्र योज्यात् तस्मादर्थात् स हीयते ॥१०८॥
 सत्यं मिथोत्तरश्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
 पूर्वन्यायविधिसैवमुत्तरं स्यात् चतुर्विधम्^२ ॥१०८॥
 अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यात् तु निह्वयम्^३ ।
 मिथ्या तत्तुविजाणीयात् उत्तरम् व्यवहारतः ॥११०॥

मिथ्या—

श्रुत्वा भाषार्थं मन्यसु यदि तन्प्रतिषेधति ।
 अर्थतः शब्दतोषापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥११४॥
 अर्थिनाभिहितोऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
 प्रपद्य कारणं ह्युयादाधर्थं भृगुरब्रवीत् ॥११५॥
 मिथ्येतन्नाभिजानामि तदा तत्र न संनिधिः ।
 अजातस्यास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधा^१ ॥११६॥

प्राङ्न्यायः—

आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
 सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायश्च स उच्यते^२ ॥११७॥
 विभावयामि कुलिकैः सान्निभिर्लिखितेन वा ।
 जितश्चैव मयाऽयं प्राक् प्राङ्न्यायस्त्रिप्रकारकः ॥११८॥
 * * * * *
 अप्रसिद्धं विरुद्धं यदत्यल्प मतिभूरि च ।
 संदिग्धासम्भवव्यक्तमन्यार्थं चातिदोषवत् ॥११९॥
 अव्यापकं व्यस्तपदं निगूढार्थं तथाऽकुलम् ।
 व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥१२०॥
 यद्व्यस्तपदमव्यापि निगूढार्थं तथाऽकुलम् ।
 व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरम् सार्थसिद्धये ॥१२१॥
 चिह्नाकारसहस्रं न्तु समयं चाविजानता ।
 भाषान्तरेण वा प्रोक्तमप्रसिद्धं तदुत्तरम् ॥१२२॥
 प्रतिदत्तं मया वाल्ये प्रतिदत्तं मया न हि ।
 यदेवमाह विज्ञेयं विरुद्धम् तदिहोत्तरम्^३ ॥१२३॥

जितः पुरा मयाऽयं च त्वर्थेस्मिन्निति भाषितम् ।
 पुरा ममायमिति यत्तद्वृत्तं चोत्तरं स्मृतम् ॥१३१॥
 गृहीतमिति वाच्यं तु कार्यं तेन कृतं मया ।
 पुरा गृहीतं यद्व्ययमिति यच्चातिभूरि तत् ॥१३२॥

देयं मयेति वक्तव्ये मयादेयमितीदृशम् ।
 सन्दिग्धमुत्तरम् ज्ञेयम् व्यवहारे बुधैः सदा ॥१३३॥
 बलावलेन चैतेन साहसम् स्थापितं पुरा ।
 अनुक्तमेतन्नन्यन्ते तदग्यार्थं मितोरितम्^१ ॥१३४॥

अस्मैदत्तम् मया सार्धं सङ्ग्रहमिति भाषिते ।
 प्रतिदत्तम् तदर्थं यत् तदिहाव्यापकं स्मृतम् ॥१३५॥
 पूर्ववादी क्रियां यावत्सम्यङ्नैव निवेशयेत् ।
 मया गृहीतम् पूर्वं नो तद्व्यस्तपदमुच्यते ॥१३६॥

तत्किं तामरसम् कश्चिदगृहीतम् प्रदास्यति ।
 निगूढार्थं तु तत् ज्ञेयमुत्तरम् व्यवहारतः ॥१३७॥
 किं तेनैव सदादेयं मयादेयं भवेदिति ।
 एतदाकुलमित्युक्तमुत्तरम् तद्विदो विदुः ॥१३८॥

काकस्य दन्ता नो सन्ति सन्तीत्यादि यदुत्तरम् ।
 असारमिति तत्त्वेन सम्यङ्नोत्तरमिष्यते ॥१३९॥

पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम्^२ ।

मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरम् ॥१४०॥

न चेकस्मिन् विवादे तु क्रियास्यादादिनोर्द्वयोः ।

न चार्थसिद्धिरभयोः न चेकत्र क्रियाद्वयम्^३ ॥१४१॥

आवयित्वा यथाकार्थं त्वजेदन्वहृदिदसौ ।

अन्वपचान्नयस्येन कृतो वादी स जीयते ॥१४२॥

न मयाऽभिहितं कार्यमभिमुष्य परं वदेत् ।

विमुर्वच भवेदेवं हीनन्तमपि निर्दिशेत् ॥१४३॥

कीचयित्वा तु यो वाक्यं हीनं वाऽप्यधिकं पुनः ।

वदेद्वादी स जीयेत नाभियोगं तु सोऽर्हति ॥१४४॥

सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभिः^१ ।

तां क्रियां हेष्टि यो मोहात् क्रियादेवो स उच्यते ॥१४५॥

अथ निरुत्तरतया कारणान्तरेणापि वा हीनत्वम् ।

ब्रूहीत्युक्तोऽपि न ब्रूयात् सख्यो बन्धनमर्हति ।

द्वितीयेऽहनि दुर्बुद्धेर्विद्यास्तस्य पराजयम् ॥

आज्ञानादनुपस्थानात् सद्य एव प्रजीयते ॥१४६॥

आकारिङ्गितचेष्टाभिस्तास्य भावं विभावयेत् ।

प्रतिवादी भवेहीनः सोऽनुमानेन लब्धते ॥१४७॥

कम्पः स्नेदोऽथ वैवर्ष्यमोहशोषाभिमर्षणम् ।

भूलिखनं स्थानहानिस्तिर्यगूर्ध्वमिरीक्षणम् ।

स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिणः ॥१४८॥

व्याजेनेव तु यत्रासी दीर्घकालमभौषति ।

सापदेशं तु तं विद्याद्वादहानिकरं स्मृतम् ॥१४९॥

अन्ववादी पचान् पच क्रियादेवो पचान् दद्य ।

नोपस्थाता दद्य ह्यो च बोद्धव्येव निरुत्तरः ।

आहृतविपलायी च पचान् प्राहृतु विंशतिम्^२ ॥१५०॥

त्रिराहतमनायान्तमाहतविप्रसायिणम् ।

पञ्चरात्रमतिक्रान्तं विनयेत्तं महीपतिः ॥१५१॥

आवितव्यवहाराणामिकं यत्र प्रमेदयेत् ।

वादिनं लोभयैष्वेव हीनं तमिति निर्दिशेत्^१ ॥१४२॥

उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारब्धे कार्यनिश्चये ।

अनुक्तं तत्र यो ब्रूयात् तस्मादर्थात् स हीयते^२ ॥१५३॥

साक्षिणो यस्तु निर्दिश्य कामतो न विवादयेत् ।

स वादी हीयते तस्मात् त्रिशराणात्परेण तु ॥१५४॥

पक्षायनानुत्तरत्वादव्यपक्षान्नयेण च ।

हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु ॥१५५॥

यो हीनवाक्येन जितस्तस्योद्यारं विदुर्बुधाः ।

स्ववाक्यहीनो यस्तु स्यात् तस्योद्यारो न विद्यते^३ ॥१५६॥

दोषानुरूपं संग्राह्य पुनर्वादो न विद्यते ॥१५७॥

भावेन्य प्रगृहीतार्थाः प्रथमं यान्ति ये मिथः ।

सर्वे द्विगुणदण्डग्राः स्युः विप्रलम्भासृपस्य ते ॥१५८॥

प्रत्याकलितपादः ।

शोधिते लिखिते सम्यगिति निर्दोष उत्तरे ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽपि क्रियाकरणमिच्छते^४ ॥१६०॥

वादिना यदभिप्रेतं स्वयं साधयितुं स्फुटम् ।

तत्साध्यं साधनं येन तत्साध्यं साध्यतेऽखिलम् ॥१५९॥

सारभूतं पदबुद्ध्या निःसाराणि बह्वन्यपि ।

संसाधयेत् क्रियायाम्नुतां ज्ञात् सारवर्जिताम्^५ ॥१६२॥

पक्षद्वयं साधयेद्या ताच्छात् दूरतः क्रियाम् ।
 क्रियां बलवतीमुक्ता दुर्बला † योऽवलम्बते ।
 स जयेऽवष्टते सभ्यैः पुनस्ताच्चापुयात् क्रियाम् ॥१६३॥
 प्रपद्य कारणं पूर्वमन्यदुत्तरं यदि ।
 प्रतिवाक्यगतं ब्रूयात् साध्यते तद्धि नेतरत् ॥१६४॥
 *मिथ्योक्तौ स चतुष्पात् स्वात् प्रत्यवस्कन्दने तथा† ।
 प्राङ्ग्याये च स विज्ञेयो द्विपात्सम्प्रतिपत्तिषु ॥१६५॥

अथ प्रमाणानि—

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।
 क्षेत्रोद्देशसु युक्तिः स्वात् दिव्यानीह विषादयः ॥१६६॥
 दिवाकृते कार्यविधौ ग्रामेषु नगरेषु च ।
 सन्धवे साक्षिणां चैव दैवी न भवति क्रिया ॥१६७॥
 यथेकदेशव्याप्ताऽपि क्रिया विद्येत मानुषी ।
 सा ग्राह्या न तु पूर्णाऽपि देविकी वदतां नृणाम् ॥१६८॥
 यथेको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।
 मानुषीं तत्र गृह्णीयाच्च तु दैवीं क्रियां नृपः ॥१६९॥
 प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।
 बलोल्लवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव वा ॥१७०॥
 गूढसाहसिकानां तु प्राप्तं दिव्यैः परीक्षणम्* ।
 युक्तिचिह्नेहिताकारवाक्चक्षुषेष्टितैर्नृणाम् ॥१७१॥

I Vir. M., p. 108-9.

Sm Ch., p. 116-20.

(2) Vir. M. p. 110 to 116.

(2) Sm. Ch., pp. 112 to 120.

* Some slokas are missing.

† प्रमाणम् इति शेषः ।

उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ।

सङ्गावं दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै भृगुः ॥१७२॥

ऋषे लेख्यं साक्षिणो वा युक्तिलेशादयोपि वा ।

दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजानां हितकाम्यया ॥१७३॥

प्रमाणे हेतुना वाऽपि दिव्येनैव तु निश्चयम् ।

सर्वेष्वेव विवादेषु सदा कुर्यान्नराधिपः ॥

सर्वाभावे तु यत्नेन नान्यथैव कदाचन ॥१७४॥

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।

प्राणान्तिकविवादे वा विद्यमानेषु साक्षिषु ॥१७५॥

दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणम् ॥१७६॥

यत्र स्यात् सोपधं लेख्यं तद्गान्नः आवितं यदि ।

दिव्येन शोधयेत्तत्र राजा धर्मासनस्थितः ॥१७७॥

पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।

तस्यासु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥१७८॥

हारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिके तथा ।

भुक्तिरेव हि गुर्वी स्वात्म लेख्यं न च साक्षिणः ॥१७९॥

दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिना निर्णये सति ।

विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमयच्छति ॥१८०॥

द्युते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।

साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकं ॥१८१॥

अलेख्यसाक्षिके देवीं व्यवहारे विनिर्दिशेत् ।

देवसाध्ये पीडयेयीं न लेख्यं वा प्रयोजयेत् ॥१८२॥

अथ लेख्यम् ।

अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिज्ञा साक्षिवाक्यया ।
 निर्णयश्च यथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥१८७॥
 एतद्यथाक्षरं लेख्ये यथापूर्वं निवेशयेत् ।
 अभियोक्तभियुक्तानां वचनं प्राङ्निवेशयेत् ॥१८४॥
 सभ्यानां प्राङ्निवाकस्य कुलानां वा ततः परम् ॥
 निश्चयं स्मृतिशास्त्रस्य मतं तत्रैव लेखयेत् ॥१८५॥
 सर्वे * जानपदान् वर्णान् लेख्ये तु विनिवेशयेत् ॥
 सिद्धान्तर्येण संयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकं ।
 लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः ॥१८६॥
 सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः ।
 यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं तत्र दापयेत् ॥१८७॥
 अनेन विधिना लेख्यं पञ्चाक्षारं विदुर्बुधाः ।
 निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ।
 पञ्चाक्षारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ॥१८८॥
 अन्यवाद्यादिहोनेभ्य इतरेषां प्रदोयते ।
 वृत्तानुवादसंसिद्धन्तश्च स्याज्जय पत्रकम् ॥१८९॥
 ग्राहकेण स्वहस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितम् ।
 स्वहस्तलेख्यं विज्ञेयं प्रमाणं तत्स्मृतं बुधैः ॥१९०॥
 चातुर्विध्यपुरश्चैषो गणपौरादिकस्थितिः ।
 तत्सिद्ध्यर्थं तु यल्लेख्यं तद्वेत् स्तिपत्रकम् ॥१९१॥
 अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनैः ।
 विशुद्धिपत्रकं ज्ञेयं तेभ्यः साक्षिसमन्वितम् ॥१९२॥
 उक्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागमे ।
 वृत्तानुवादलेख्यं यत् तज्ज्ञेयं सन्धिपत्रकम् ॥१९३॥

सोमाविवादे निर्वीति सोमपत्रं विधीयते ॥१८४॥

मलैर्यद् भेदितं दग्धं छिद्रितं वीतमेव वा ।

तदग्न्यन्वारयेत्तस्य स्वेदेनोन्निक्षितं तथा ॥१८५॥

लेख्यपरीक्षा ।

राजा क्रियां समाह्वय यथान्तर्यं विचारयेत् ।

लेख्याचारिण लिखितं साध्याचारिण साम्निषः ॥१८६॥

देशाचारयुतं वर्षमासपक्षादिवृद्धिमत् ।

ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्ताङ्गं लेख्यमुच्यते ॥१८७॥

वर्णवाक्यक्रियायुक्तमसंदिग्धं स्फुटाक्षरम् ।

अक्षीनक्रमचिह्नं च लेख्यं तस्मिन्निमाप्रयात् ॥१८८॥

स्थानभ्रष्टास्वपङ्क्तिस्थाः संदिग्धा लक्षणयुताः ।

यदा तु संस्थिता वर्णाः कूटलेख्यं तदा भवेत् ॥१८९॥

देशाचारविरुद्धं यत्संदिग्धं क्रमवर्जितं ।

कृतं च स्वामिना यच्च साध्यक्षीनं च दुष्यति ॥२००॥

मत्तेनोपाधिभीतेन तथोन्मत्तेन पीडितैः ।

स्त्रीभिर्बालास्वतन्त्रैश्च कृतं लेख्यं न सिद्धति ॥२०१॥

साक्षिदोषाङ्गवेद्गुष्टं पत्रं वै लेखकस्य वा ।

धनिकस्यापि वा दोषात्तथा धारणकस्य वा ॥२०२॥

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।

गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥२०३॥

साक्षिलेखककर्तारः कूटतां यान्ति ते तथा ।

तथा दोषाः प्रयोक्तव्या दुष्टैर्लेख्यं प्रदुष्यति ॥२०४॥

न लेखकेन लिखितं न दृष्टं साक्षिभिस्तथा ।
 एवं प्रत्यर्थिनोक्तो तु कूटलेख्यं प्रकीर्तितम् ॥२०५॥
 नातथ्येन प्रमाणं तु दोषैरेव तु दूषयेत् ।
 मिथ्याभियोगे दण्डस्त्वात् साध्याद्यापि हीयते ॥२०६॥
 एवं दुष्टं नृपस्थाने यस्मिन् तच्च विचार्यते ।
 बिभृक्ष ब्राह्मणैस्सार्धं पशदोषान्निरूपयेत् ॥२०७॥
 येन ते कूटतां यान्ति साक्षिलेखककारकाः ।
 तेन दुष्टं भवेत्लेख्यं शुद्धैश्शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥२०८॥
 धनिकेन खड्गस्तेन लिखितं साक्षिवर्जितं ।
 भवेत् कूटं न चेत्कर्त्ता कृतं हीति विभावयेत् ॥२०९॥

त्रिविधस्यापि लेखस्य भ्रान्तिः सञ्जायते नृपान् ।
 ऋणिसाक्षिलेखकानां हस्तोक्त्या साधयेत्ततः ॥२१०॥

दत्तं लेख्ये खड्गस्तं तु ऋणिको यदि निष्ठुते ।
 पत्रस्यैस्साक्षिभिर्वाच्यो लेखकस्य मतेन वा ॥२११॥

कृताकृतविवादेषु साक्षिभिः पत्रनिर्णयः ।
 दूषिते पत्रके वादी तदारुढांस्तु निर्दिशेत् ॥२१२॥

प्रत्यक्षमनुमानेन न कदाचित् प्रवाध्यते ।
 तस्मात्लेख्यस्य दुष्टस्य वचोभिस्साक्षिणां भवेत् ।
 निर्णयः स्वधनार्थं हि पत्रं दूषयति स्वयं ॥२१३॥

ऋणौ खड्गस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा ।
 तत्खड्गस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तस्मैर्निर्णयः ॥२१४॥

अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखकरसह साक्षिभिः ।
 तत्खड्गस्तादिभिस्तेषां विशुद्धिः स्वाक संशयः ॥२१५॥

पञ्चाङ्कारनिबद्धं यत्तद्वत्त्वेन विचारयेत् ।

यदि स्याद् युक्तियुक्तं तु प्रमाणं लिखितं तदा ॥२१६॥

अथवा दूरतः कार्यं पुनरेव विनिर्णयेत् ।

अतर्थं तथ्यभावेन स्थापितं ज्ञानविभ्रमात् ॥२१७॥

निवर्त्य तत्प्रमाणं स्यात् यत्नेनापि कृतं नृपैः ।

समुद्रे तु यथा लेख्ये मृतास्सर्वेऽपि तत्स्थिताः ॥

लिखितं तत्प्रमाणं तु मृतेष्वपि हि तेषु वै ॥२१८॥

मुद्राशुद्धं क्रियाशुद्धं भुक्तिशुद्धं सच्चिद्वत् ।

राज्ञः स्वहस्तसंशुद्धं शुद्धिमायाति शासनम् ॥२१९॥

शक्तस्य सन्निधावर्थी येन लेख्येन भुज्यते ।

वर्षाणि विंशतिं यावत्तत्पत्रं दोषवर्जितं ॥२२०॥

दृष्टे पत्रे स्फुटन्दोषाक्तवानृणिको यदि ।

ततो विंशतिवर्षाणि स्थितं पत्रं स्थिरम्भवेत् ॥२२१॥

अथ विंशतिवर्षाणि आधिर्भुक्तः सुनिश्चितः ।

तेन लेख्येन तत्सिद्धिलेख्यदोषविवर्जिताः ॥२२२॥

सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्रं विधीयते ।

तस्य दोषाः प्रवक्तव्या यावद्दर्शानि विंशतिम् ॥२२३॥

प्राप्तं वा तेन ते किञ्चिद् देयं वाथ निरूपितम् ।

विनापि मुद्रया लेख्यं प्रमाणं मृतसाक्षिकम् ॥२२४॥

दर्पणस्थं यथा विम्बमसत्सदिव दृश्यते ।

तथा लेख्यस्य विम्बानि कुर्वन्ति कुशलाः जनाः ॥२२५॥

कूटोक्तौ साक्षिणां वाक्यं लेखकस्य च पत्रकम् ।

नयेच्छुद्धिं न यः कूटं स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥२२६॥

स्वावरी विक्रयाधाने लेख्यं कूटं करोति यः ।

स सम्यग्भावितः कार्यो जिज्ञापाख्यद्विवर्जितः ॥२२७॥

न दिव्यैः साक्षिभिर्वीपि ह्यीयते लिखितं क्वचित् ।
लेख्यधर्मः सदा श्रेष्ठो ह्यतो नान्येन ह्यीयते ॥२२८॥

तद्युक्तप्रतिलेख्येन तद्विशिष्टेन वा सदा ।
लेख्यक्रिया निरस्येत निरस्यान्येन न क्वचित् ॥२२९॥

लेख्यं त्रिंशत्समातीतमदृष्टान्नावितं च यत् ।
न तत् सिद्धिं मवाप्नोति तिष्ठत्स्वपि हि साक्षिषु ॥२३०॥

प्रयुक्ते शान्तलाभे तु लिखितं यो न दर्शयेत् ।
न याचते च ऋणिकं तत्संदिग्धत्वमाप्नुयात् ॥२३१॥

द्रव्यं गृहीत्वा यज्ञेत्थं परस्मै सम्प्रदीयते ।
हृत्तमन्येन चारुढं संयतं चान्यदेश्मनि ॥२३२॥
दत्ते वृत्तेयवा द्रव्ये क्वचिद्विहितपूर्वके ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो लेख्यशुद्धिविनिर्णये ॥२३३॥

भुक्तिनिरूपणम् ।

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणत्रयमिष्यते ।
प्रमाणेषु स्मृता भुक्तेस्तत्तद्व्यसमता नृणाम् ॥२३४॥
रथ्यानिर्गमनद्वारजलवाङ्मादिसंशये ।
भुक्तिरेव तु शुर्वी स्यात् प्रमाणेष्विति निश्चयः ॥२३५॥
नोपभोगबलं कार्यमाहर्त्ता तत्सुतेन वा ।
पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मे व्यवस्थितः ॥२३६॥

न भोगं कल्पयेत् स्त्रीषु देवराजधनेषु च ।
 बालश्रोत्रियवित्ते च मातृतः पित्रतः क्रमात् ॥२३७॥
 प्रनष्टागमलेख्येन भोगाकटेन वादिना ।
 कालः प्रमाणं दानं च कौर्त्तनोयानि संसदि ॥२३८॥
 भुक्तिस्तु द्विविधा प्रोक्ता सागमाऽनागमा तथा ।
 त्रिपुरुषी या स्वतन्त्राऽनागमाऽस्या तु सागमा ॥२३९॥
 कर्त्तुं काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते ।
 अस्मार्त्तेऽनुगमाभावात् क्रमान्निपुरुषागता ॥२४०॥
 आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषाग्निशोधयेत् ।
 तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषास्तु नाप्रयात् ॥२४१॥
 सुस्थ्या पैतामही भुक्तिः पैतकी वापि सम्प्रता ।
 वयोऽपितैरवच्छिन्ना स्त्रिरा षष्ठादिका मता ॥२४२॥
 चिरन्तनमविज्ञातं भोगं लोभाच्च चालयेत् ॥२४३॥
 स्वजातिभिर्वान्धवैश्च भुक्तं यत् स्वजनैस्तथा :
 भोगात्तच्च त सिद्धिः स्यात् भोगमन्येषुकल्पयेत् ॥२४४॥

अथ युक्तिः ।

अर्थिनाभ्यर्थितो यस्य विघातश्च प्रयोजयेत् ।
 चिचतुःपञ्चदशो वा परतस्तदृषी भवेत् । २४५॥
 दानं प्रप्रापनाभेदः सम्प्रलोभक्रिया च या ।
 चित्तापन्नयनश्चैव हेतवो हि विभावकाः ॥२४६॥
 एषामन्यतमो यत्र वादिना भावितो भवेत् ।
 मूलक्रिया तु तत्र स्वाभावितो वादिनिर्गमे ॥२४७॥

अथ साक्षिणः-साक्षिभेदाः ।

अर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिध्यादनुभूतन्तु यज्ञवेत् ।

तद् द्वाह्यं साक्षिणो वाक्यमग्न्या न वृक्षस्यतिः ॥२४८॥

अर्थिना स्तयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते ।

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकाहते ॥२४९॥

यस्तु कार्यप्रसिद्धयर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः ।

स्मार्यते अर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥२५०॥

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः ।

द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥२५१॥

अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् ।

यः आच्यते स्थितो गूढोऽगूढसाक्षी स उच्यते ॥२५२॥

साक्षिणामपि यः साध्यमुपर्युपरि भाषते ।

अवणाच्छावणाद्वापि स साध्युत्तरसंज्ञितः^१ ॥२५३॥

अभ्यन्तरस्तु निक्षेपे साध्यमेकोऽपि वाच्यते * ।

अर्थिना प्रहितस्साक्षी भवत्येकोऽपि दूतकः ॥२५४॥

† संसृतं येन संन्यस्तं तत् तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्तितः^२ ॥२५५॥

व्याघातेषु नृपाज्ञायाः सङ्ग्रहे साक्षिणेषु च ।

स्तेयपाहणयोश्चैव न परीक्षेत साक्षिणः ॥२५६॥

ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिणस्थिरकर्मसु ।

साहसात्ययिके चैव परोक्षा कुत्रचित् क्षृता^३ ॥२५७॥

* वाच्यते इति वीरमित्रोदयधृतपाठान्तरम् ।

† संसृतं येन यत् पक्षं तेनैव विभावयेत् इति वीरमित्रोदय पाठभेद उपलभ्यते ।

विभाव्यो वादिना यादृक् सद्गैर्विभावयेत् ।

नोत्कृष्टाश्चापकृष्टास्तु साक्षिभिर्भावयेत् ॥२५८॥

प्रख्यातकुलश्रीलाश्च लोभमोहविवर्जिताः ।

आप्ताः शिष्टाः विबुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् ॥२५९॥

तद्वृत्तिजोविनो ये च तत्त्वेवाहितकारिणः ।

तद्वन्मुसुहृदो भृत्या आप्तास्ते तु न साक्षिणः ॥२६०॥

कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपतिः ।

पिता बन्धुः पित्रव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ॥२६१॥

मातृष्वसृसुताश्चैव सोदर्यासुतमातुलाः ।

एते सनाभयः प्रीक्ताः साध्यक्तेषु न योजयेत् ॥२६२॥

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये पदेषु च ।

वक्त्रभासश्च न पृच्छेयुर्भक्तास्ते राजपुरुषाः^१ ॥२६३॥

लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्गवातास्तथापरि ।

सम्बुद्धस्याश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः ॥२६४॥

दासचारणमङ्गानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम् ।

प्रत्येकैकसम्बुद्धानां नायका वर्गिणः स्मृताः ॥२६५॥

तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः^२ ।

लेख्यारूढस्रोत्तरश्च साक्षी मार्गद्वयान्वितः ॥२६६॥

अथ स्वहस्तेनारूढस्तिष्ठंश्चैकः स एव तु ।

न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत् स्वहस्तैः प्रसाधयेत्^३ ॥२६७॥

साक्षिणां लिखितानां तु निर्दिष्टानां च वादिना ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिणः^४ ॥२६८॥

1 Sm. Ch., p. 174—180, Vir. M. pp. 149, 160,

2 Vir. M., p. 149,

3 Vir. M., p. 147.

4 Sm. Ch. p. 149.

अन्येन हि कृतस्माक्षी मेवान्यस्तं विवादयेत् ।
तदभावे नियुक्तो वा बान्धवो वा विवादयेत्^१ ॥२६८॥

साक्ष्यद्वावनं ।

प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।
गूढास्तु प्रकटाः सभ्यैः काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥२७०॥
लेख्यदोषास्तु ये केचित् साक्षिणां चैव ये स्मृताः ।
वादकाले तु वक्तव्याः पश्चादुक्ताश्च दूषयेत् ॥२७१॥
उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत् प्राग्दूषितान् ।
न च तत्कारणं ब्रूयात् प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥२७२॥
नातथ्येन प्रमाणं तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।
मिथ्याभियोगे दण्डस्स्यात् साध्वर्याच्चापि हीयते^२ ॥२७३॥

साक्ष्यवादविधिः

उपस्थितान् परोक्षेन साक्षिणो नृपतिः स्वयम् ॥२७४॥
सभाम्तस्थैस्तु वक्तव्यं साक्ष्यं नान्यत्र साक्षिभिः ।
सर्वसाक्ष्येष्वयं धर्मो ह्यन्यत्र स्थावरेषु तु ॥२७५॥
देवब्राह्मणसाक्षिध्ये साक्ष्यं पृच्छेद्वते द्विजान् ।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाङ्गे वा शुचिः शुचीन् ॥२७६॥
सभाम्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राड्ढिवाकोऽनुयुञ्जीत विधिमानेन सान्त्वयन् ॥२७७॥
यद्वयोरनयोर्वैयं कार्येक्षिं चेष्टितं मिथः ।
तद्भूतं सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता^३ ॥२७८॥

1 Sm. Ch, p, 189.

2 Sm. Ch, 192 ; Vir, M, p, 163-164.

3 Sm. Ch, p, 206 ; M, 165-167.

(२८)

अर्थिप्रत्यर्थिसाक्षिष्ये साध्वार्थस्व च सन्निधौ ।
प्रत्यर्थं वादयेत् साध्यं न परोक्षे कदाचन ॥२८८॥

अर्थस्वोपरि वक्तव्यं तयोरपि विना क्वचित् ।
चतुष्पदेभ्यं धर्मो द्विपदस्यावरेषु च ॥२८९॥

वधे चेत् प्राणिनां साध्यं वादयेच्छिवसन्निधौ* ।
तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ॥२९०॥

तौलङ्गणमिमानाहर्मभावेऽपि हि वादयेत् ।
क्रियाकारकेषु सर्वेषु साक्षित्वं न त्वतोऽन्यथा ॥२९१॥

स्वभावोक्तं वचस्तेषां ग्राह्यं यद्दोषवर्जितम् ।
उक्तं तु साक्षिणो राज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनः ॥२९२॥

स्वभावेनैव यद्भूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
अतो यदन्यद्भिन्नयुर्धर्मार्थं तदपार्थक्यम् ॥२९३॥

ऋणादिषु विवादिषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।
ऊने वाऽप्यधिके वाऽर्थे प्रोक्तो साध्यं न सिध्यति ॥२९४॥

साध्वार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिस्तत्कालं भवेत् ।
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥२९५॥

ऊनाधिकं तु यत्र स्यात् तत्साध्यं तत्र वर्जयेत् ।
साक्षी तत्र न दण्डग्रस्यादहवन् दण्डमर्हति ॥२९६॥

देशं कालं धर्मं संख्यां रूपं जात्याकृतौ वयः ।
विसंवदेद्यत्र साध्ये तदनुक्तं विदुर्बुधाः^१ ॥२९७॥

* श्वसन्निधौ इति पाठान्तरं वीरमिचोदये ।

साध्यदोषाः दण्डाश्च ।

यः साक्षो नेव निर्दिष्टो नाङ्गतो नेव दर्शितः ।
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः ॥२८८॥
षष्ठः सर्ववचने पृष्टस्याकथने तथा ।
साक्षिणः सन्निरोधव्याः गच्छा दण्ड्याश्च धर्मतः ॥२८९॥
वाक्पात्रे कले वादे दाप्याः स्युः स्त्रिशतं दमम् ।
ऋणादिवादिषु धनं ते स्युर्दाप्या ऋणं यथा ॥२९०॥
साक्षी साध्यं न चेद्ब्रूयात् समदण्डं वहेद्वृणम् ।
अतोऽन्येषु विवादिषु त्रिशतं दण्डमर्हति ॥२९१॥
सम्यक्क्रियापरिज्ञाने देयः कालस्तु साक्षिणम् ।
सन्दिग्धं यत्र साध्यं तु सद्यः स्पष्टं विवादयेत् ॥२९२॥
न कालह्वरणं कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे ।
महान् दोषो भवेत् कालाहर्मव्यावृत्तिलक्षणः ॥२९३॥
उक्ताऽन्यथा ब्रूवाणाश्च दण्ड्यास्त्युर्वाक्छलान्विताः ॥२९४॥
येन कार्यं स्व लोभेन निर्दिष्टाः कूटसाक्षिणः ।
गृहीत्वा तस्य सर्वस्वं कुर्यान्निर्विषयं ततः ॥२९५॥
यत्र वै भावितं कार्यं साक्षिभिर्वादिना भवेत् ।
प्रतिवादी यदा तत्र भावयत् कार्यमन्यथा ॥२९६॥
बहुभिश्च कुलीनैर्वा पूर्वा स्स्युः कूटसाक्षिणः ।
न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयोः ॥२९७॥
* * * * *
यदा शुद्धा क्रिया न्यायात्तदा तद्वाक्यशोधनम् ।
शुद्धाश्च वाक्याश्च शुद्धः शुद्धोऽर्थः इति संस्थितिः^१ ॥२९८॥

दिव्यव्यवस्था ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
 अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥३००॥
 पार्थिवैश्शक्तितानान्तु निर्द्दिष्टानां च दस्युभिः ।
 आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना ॥३०१॥
 पार्थिवैश्शक्तितानां तु तुलादीनि नियोजयेत् ।
 आत्मशुद्धिविधाने च न शिरस्तत्र कल्पयेत् ॥३०२॥
 लोकापवाददुष्टानां शक्तितानां च दस्युभिः ।
 तुलादीनि नियोज्यानि न शिरस्तत्र वै भृगुः ॥३०३॥
 न शङ्कासु शिरः कोशे कल्पयेत्तु कदाचन ॥३०४॥
 शङ्काविश्वाससंधाने विभागे रिक्थिनां सदा ।
 क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ॥३०५॥
 दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत् ।
 स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थं प्रदापयेत् ॥३०६॥
 सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
 हेमप्रमाणयुक्तं तु तदा दिव्यं नियोजयेत् ॥३०७॥
 ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णस्य शतनाशे विषं स्मृतम् ।
 अशौतेस्तु विनाशे वै दद्याच्चैव हुताशनम् ॥३०८॥
 षष्ठा नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
 विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते ॥३०९॥
 पञ्चाधिकस्य वै नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुलाः ।
 तदर्धार्धविनाशे तु स्पृशेत् पुत्रादिमस्तकम् ॥३१०॥

तदर्धार्धविनाशे तु लौकिकस्य क्रियाकृताः ।

एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न ह्येतत् ॥३११॥

विवादिजात्यादितो व्यवस्था ।

सर्वेषु सर्वदिग्धं वा विषयजं द्विजोत्तमं ॥३१२॥

न लोहशिल्पिनामग्निं सलिलं नाम्बुखेविनाम् ।

मन्त्रयोगविदां चैव विषं दद्यात् न कश्चित् ।

तण्डुलैर्न नियुञ्जीत प्राणिनं मुखरोगिणम् ॥३१३॥

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेथान्वाहुषिकांश्चैव ग्राहयेच्छूद्रवह्निजान् ॥३१४॥

मातापितृद्विजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।

महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः ॥३१५॥

लिङ्गिनां प्रमदानां तु मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।

वर्णसङ्गरजातानां पापाभ्यामप्रवर्त्तनाम् ॥३१६॥

एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्ये ष्वेव च यत्नतः ।

दिव्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ॥३१७॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।

नेच्छन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्यः स्वकैर्नरैः ॥३१८॥

महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।

न देयं तेषु दिव्यन्तु पापाभ्यासरते भृगुः ॥३१९॥

येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ।

तारयेत् सज्जनैस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्नरः ॥३२०॥

एषु वादेषु दिव्यानि प्रतिषिद्धानि यत्नतः ।

कारयेत् स्वजनैस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्नरः ॥३२१॥

असृष्ट्याधमदासानां श्लोक्तानां पापकारिणाम् ।
 प्रातिलोम्यप्रसृतानां निश्चयो न तु राजनि ॥३२२॥
 तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ॥३२३॥
 कालदेशविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
 अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरिष विपर्ययः ॥३२४॥

दिव्यदेशाः ।

इन्द्रस्थानेऽभिग्रस्तानां महापातकिनां नृणाम् ।
 नृपद्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥३२५॥
 प्रातिलोम्यप्रसृतानां दिव्यं देयं चतुष्पथे ।
 अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधाः ॥३२६॥
 भदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च ।
 व्यभिचारं सदैर्घ्यं कुर्वन्तोऽह न संशयः ॥३२७॥

दिव्यप्रयोगे उदकविधिः ।

शरांशानायसाग्रांस्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
 वेणुकाण्डमयांश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत् ॥
 क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम् ॥३२८॥
 शिरोमात्रन्तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।
 अक्षु प्रवेशने यस्य शुद्धन्तर्मापि निर्दिशेत् ॥३२९॥

विषविधिः ।

वत्सनाभनिभम्भोतं वर्णज्ञानेन निश्चितं ।
 शुक्तिशृङ्गाक्षतिभङ्गे विद्यात् तद्वत्सनाभकम् ॥३३०॥
 मकचोरसमायुक्तं स्वच्छं कुर्वीत तत्पक्ष्णात् ।
 वाक्त्रमेवं समाख्यातं लक्षणं धर्मसाधकैः ॥३३१॥
 अजानुङ्गनिभं प्रज्ञामं सुपोतं शृङ्गसम्भवम् ।
 भङ्गे च शृङ्गवेराभं ख्यातमच्छाङ्गिणं विषम् ॥३३२॥

रक्तसमसितं कुर्यात् कठिनं चैव तत्क्षणात् ।
 अनेन विधिना ज्ञेयं विषं दिक्ष्विधारदेः ॥३३३॥
 पूर्वाह्णे शीतले देशे विषन्देयम् देहिनाम् ।
 विषे च योजितं क्षणमिष्टम् ग्रहणमितम् ॥३३४॥

अथाम्निविधिः ।

प्रबलस्यभियुक्तचेत् स्थानादन्यत्र दद्यात् ।
 अदन्तं तं विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ॥३३५॥

धटारोपणविधिः ।

शिरश्छेदे तुलाभङ्गे तथापि तु गणस्य वा ।
 शुभेऽसु संशये चैव परीक्षेत पुनर्नरम् ॥३३६॥

कोशविधिः ।

स्नानपराधे देवानां पाययित्वाऽऽयुधोदकम् ।
 पाय्यो विकारि चाशुद्धो नियम्यः शुचिरन्यथा ॥३३७॥
 देवतास्नानपानीयं दिग्धतप्तसमक्षणे ।
 प्रभाते कारिणे देया आदित्यादिसुखाय तु ॥३३८॥
 अथ देवविसंवादः त्रिसप्ताहात् दापयेत् ।
 अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥३३९॥

ज्यातिसारविस्फोटस्तान्नास्तिपरिपोदनम् ।
 नेचक्ष्मलरोगश्च तद्योगादः प्रजायते ॥
 शिरोरुग्मुजभङ्गश्च देविका व्याधयो नृणाम् ॥३४०॥

अथ शपथविधिः ।

यथोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।
 दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः कारः ॥३४१॥
 आशतुर्हश्चकादङ्गो यस्य नीराजदेविकम् ।
 व्यसनञ्जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥३४२॥
 यमिहो न दहत्यग्निरापो नोन्मल्ययन्ति च ।
 न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥३४३॥

निर्णयादिक्लृप्त्यम् ।

सर्वापलापं यः कृत्वा मिथोऽल्पमपि संवदेत् ।
 सर्वमेव तु दाप्यः स्वादभियुक्तो वृद्धस्यतिः ॥३४४॥
 अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्बन्धे ।
 साक्षिभिस्तावदेवासी लभते साक्षितं धनम् ॥३४५॥
 सिद्धेनाथेन संयोज्यो वादो सत्कारपूर्वकम् ।
 लेख्यं सप्तसप्तसंयुक्तं तस्मै दद्यात्तु पार्थिवः ॥३४६॥

* ज्यातिसारविस्फोटस्तान्नास्तिपरिपोदनं इति नीरभिषेदव-वृत्तपाठः ।

राजा तु स्वामिने विप्रं सागखेदेव प्रदापयेत् ।
 देशाचारिष्व चान्यासु दुष्टान् संपीष्य दापयेत् ॥३४७॥
 रिक्खिनं सुहृदं वाऽपि हस्तेनैव प्रदापयेत् ॥
 यतार्धं दापयेत् शुद्धमशुद्धो दण्डभाग् भवेत् ॥३४८॥
 विषे तोषे कुताग्रि च तुलाकोग्रि च तण्डुले ।
 तप्तमाषकदिव्ये च क्रमाह्वणं प्रकल्पयेत् ॥३४९॥
 सङ्ख्यं षट्शतं चैव तथा पञ्चशतानि तु ।
 चतुस्त्रिंशैकमेवं च ह्रीन् ह्रीनेषु कल्पयेत् ॥३५०॥

अथ दण्डविधयः ।

एवं धर्मासगखेन समेनैव विवादिना ।
 कार्याणां निर्णयो दृश्यो ब्राह्मणैः सह नान्यथा ॥३५१॥
 धनदानासहं बुद्ध्या स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।
 अशक्तौ बन्धनागारं प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते ॥३५२॥
 आचार्यस्व पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।
 एतेषामपराधेषु दण्डो नैव विधीयते ॥३५३॥
 प्राचात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं हतम् ।
 दण्डस्तत्र तु नैव स्यादेव धर्मो भृशुस्मृतः ॥३५४॥
 वेन दोषेण शूद्रस्तत्र दण्डो भवति धर्मतः ।
 तेन चेत् क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् ॥३५५॥
 प्रव्रज्यावसितं शूद्रं अपह्नोमपरायणम् ।
 वधेन शासयेत् पापं दण्ड्यो वा द्विगुणं दमम् ॥३५६॥
 माषपादो द्विपादो वा दण्डो यत्र प्रवर्तितः ।
 अनिर्दिष्टं तु विज्ञेयं माषकं तत्र कल्पयेत् ॥३५७॥

कल्पितो यस्य यो दण्डस्वपराधसं यत्नतः ।
 पणानां ग्रहणं तु स्यात् तन्मूल्यं वाऽथ राजनि ॥३५८॥
 यत्रोक्तो माषकैर्दण्डो राजतं तत्र निर्दिशेत् ।
 कण्णलेखोक्तमेव स्यादुक्तदण्डविनिययः ॥३५९॥
 माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।
 काकणो तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य च ॥
 पञ्चमद्यां प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यावहारिकी ॥३६०॥
 कार्षापणोऽस्तिका ज्ञेया स्थास्यतस्मिन् धानकः ।
 ते द्वादश सुवर्णास्तु दीनारस्त्रिकः स्मृतः ॥३६१॥
 शुद्धिस्तु शास्त्रतत्त्वज्ञैश्चिकित्सा समुदाहृता ।
 प्रायश्चित्तं च दण्डं च ताभ्यां सा द्विविधा स्मृता ॥३६२॥

अथ कृतनिवर्तनम् ।

उन्मत्तेनैव मत्तेन तथा भावान्तरेण वा ।
 यद्दत्तं यत्कृतं वाऽथ प्रमाणं नैव तद्भवेत् ॥३६३॥
 अस्वतन्त्रकृतं कार्यं तस्य स्वामी निवर्तयेत् ।
 न भर्ता विवदेतान्यो भीतोन्मत्तकृतादृते ॥३६४॥
 न क्षेत्रगृहदासानां दानाधमनविक्रयाः ।
 अस्वतन्त्रकृतास्त्रिभिः प्राप्नुयुर्नानुवर्णिताः ॥३६५॥
 प्रमाणं सर्व एवेते पणानां क्रयविक्रये ।
 यदि संव्यवहारं ते कुर्वन्तोऽप्यनुमोदिताः ॥३६६॥
 क्षेपादीनां तथैव स्तुः भ्राता भ्रातृसुतस्तुतः ।
 निस्त्रिष्टाः कृत्स्नकरणे गुरुणा यदि गच्छता ॥३६७॥

(३७)

निसृष्टार्थस्तु यो यस्मिन् तस्मिन्नर्थे प्रभुस्तु सः ।

तत्कर्त्ता तत्कृतं कार्यं नान्यथा कर्त्तुमर्हति ॥३६८॥

पिता स्वतन्त्रः पित्रमान् भ्राता भ्रातृव्य एव च ।

कनिष्ठो वा ऽविभक्तस्थो दासः कर्मकारस्तथा ॥३६९॥

सुतस्य सुतदाराणां वशित्वं त्वनुशासने ।

विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः ॥३७०॥

अथ निर्णये विशेष-विधिः ।

युक्तियुक्तान्तु कार्यं स्याद्द्विष्यं यत्र विवर्जितम् ।

धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यते तत्र नान्यथा ॥३७१॥

प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।

विरुद्धनियतं प्राप्नुस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥३७२॥

निर्णयन्तु यदा कुर्यात्तेन धर्मेन पार्थिवः ।

व्यवहारस्वरित्तेन तदा तेनैव बाध्यते ॥३७३॥

विरुद्धं न्यायतो यत्तु चरित्रं कल्प्यते बुधैः ।

एवमत्र निरस्येत चरित्रं तु नृपाक्षया ॥३७४॥

अनेन विधिना युक्तं बाधकं यद्यदुत्तरम् ।

अन्यथाबाधनं यच्च तच्च धर्मो विहन्यते ॥३७५॥

अथ पुनर्न्यायः ।

असत्सदिति यः पक्षः सभ्यैरेवावधार्यते ।

तेरितः सोऽनुशिष्टस्तु साक्षिवाक्यात् प्रकीर्तितः ॥३७६॥

पुनर्न्यायः ।

कुलादिभिर्निश्चितेऽपि सन्तोषं न गतस्तु यः ।
विचार्य तत्कृतं राजा कुलतम् पुनश्चरेत् ॥३७७॥

अथाष्टादशपदनिरूपणम् :—

क्रयप्रोषितनिश्चितवन्धाव्याहितयाचितम् ।
वैश्वहृत्त्वर्षितं चैव सोऽर्थस्तूपनिधिः स्मृतः ॥३७८॥

आधिक्यं न्यूनता चाग्निं अस्ति नास्तित्वमेव च ।
आभोगभुक्तिस्त्रीमा च षट् भूवादस्तु हेतवः ॥३७९॥

यस्त्वसत्संज्ञितैरङ्गैः परमाक्षिपति क्वचित् ।
अभूतेर्वाऽथ भूतेर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता बुधैः ॥३८०॥

न्यग्भावकारणं वाचा क्रोधास्तु कुरुते यदा ।
वृत्तेर्देशकुलादीनामञ्जीला सा बुधैः स्मृता ॥३८१॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरी च या ।
जातिभ्रंशकरी वाऽथ तीव्रा सा प्रथिता तु वाक् ॥३८२॥

हुङ्कारः कासनं चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।
अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाक्पातुष्वं तथोच्यते ॥३८३॥

योऽशुणान् कीर्त्तयेत् क्रोधाभिर्गुणैर्वा गुणघ्नताम् ।
अन्यसंभ्रातृयोगी वा वाग्दुष्टं तं मरं विदुः ॥३८४॥

दूतोपचारयुक्तचेद्वेलास्थानसंस्थितिः ।
कण्ठकेशाक्षलघाहः कर्णनासाकरादिषु ॥
एकस्थानासनाहाराः संग्रहो नवधा स्मृतः ॥३८५॥

परस्त्रियाऽभिभाषितं तीर्त्तुं रक्षेऽपि वा ।
 नदीनां चैव संनिदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥३८६॥
 उपकारक्रिया केचिः स्वर्गो भूषणवाससाम् ।
 सङ्ग्रहासमं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३८७॥
 स्त्रियं सृष्टेर्ददेशे यः सृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
 परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥३८८॥

अथ ऋणादाने ऋणप्रतिदातृनिर्णयः ।

अनेकार्थाभियोगे च यावत् संसाधयेत् धनी ।
 साक्षिभि स्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥३८९॥
 पित्र्यभावे तु दातव्यमृणं पौत्रेण यत्नतः ।
 चतुर्थेन यदादत्तं तस्मात् तच्च निवर्तयेत् ॥३९०॥
 विद्यमाने तु रोगार्ते स्वदेशात् प्रोषिते तथा ।
 विंशत् संवत्सरां देयमृणं पित्र्यकृतं सुतेः ॥३९१॥
 व्याधितोऽप्यन्तवृद्धानां तथा दोर्घप्रवासिनाम् ।
 ऋणमेवंविधम् पुत्रान् जीवतामपि दापयेत् ॥३९२॥
 एकच्छायाप्रविष्टानाम् दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
 प्रोषितस्तु सुतः सर्वम् पित्र्यं नृणाम् च ॥३९३॥
 एकच्छायान्वितं सर्वं दद्यात्तु प्रोषिते सुतः ।
 सुते भर्त्तरि पित्र्यं परर्णे न वृद्धस्यतिः ॥३९४॥
 यद्वष्टम् दत्तशेषं वा देयं पैतामहन्तु तत् ।
 सदोषव्याकृतं पित्रा नैव देयमृणं क्षचित् ॥३९५॥

पित्रा दृष्टमृत् यत्तु क्रमायातम् पितामहात् ।

निर्हीनं नोद्धृतं पुत्रैर्देयं पीत्रैस्तुस्तुः ॥३८६॥

पैतामहन्तु यत् पुत्रैर्न दत्तं रोगिभिः स्थितैः ।

तत्स्यादेवस्त्रिधं पीत्रैर्देयम् पैतामहं समम् ॥३८७॥

पुत्रेणापि समं देयम् ऋणं सर्वत्र तु पैतृकम् ॥३८८॥

नाम्राप्तव्यवहारेषु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा ॥३८९॥

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्वान्निरुपद्रवः ।

द्रविणार्हं च धुर्य्यञ्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥४००॥

पित्रर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धनं हरत् ।

देयं तच्च निने द्रव्यं मृते गृह्णन् दाप्यते ॥४०१॥

कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।

उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतम् तत् ॥४०२॥

कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्ये च यत्कृतम् ।

एतत्सर्वं प्रदातव्यम् कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥४०३॥

प्रोषितस्वामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।

दासस्त्रीमातृशिश्वैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः ॥४०४॥

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा न देयमिति धर्म्मतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यस्मात् यच्च स्वादनुवर्णितम् ॥४०५॥

देयं पुत्रकृतं तत्स्यात् यच्च स्वादनुवर्णितम् ।

कृत्वा संवादितं यच्च श्रुत्वा चैवानुचोदिम् ॥४०६॥

देयं भार्याकृतमृणं भर्त्रा पुत्रेण मातृकम् ।

भक्तस्वार्थे कृतं यत् स्वादिभिर्धाय गते दिशम् ॥४०७॥

न च भार्योक्तमृणं कथञ्चित् पत्युराभवेत् ।
 आपत्कृतादृते पुंसः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥४०८॥
 भर्ता पुत्रेण वा साहं केवलीनाम्ना कृतम् ।
 ऋचमिवविधं देयं नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥४०९॥
 मर्तुकामेन वा भर्ता उक्ता देयमृणं त्वया ।
 अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया ॥४१०॥
 निर्धनेरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौण्डिकादिभिः ।
 यः स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव हि ॥४११॥
 व्यसनाभिभूते पुत्रे बाली(लो)वा यत्र दृश्यते ।
 द्रव्यहृद्दाप्यते तत्र तस्याभावे पुरग्भिन्नत् ॥४१२॥
 पूर्वं दद्याच्चनप्राहः पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।
 योषिन्प्राहः सुताभावे पुत्रो वात्यन्तनिर्धनः ॥४१३॥
 अमतेनैव पुत्रस्य प्रधाना यान्यमाश्रयेत् ।
 पुत्रेणैवापहार्यं तद्धनं दुहितृभिर्विना ॥४१४॥
 ऋणार्थमाहरेत्तन्तु न सुखार्थं कदाचन ।
 अयुक्ते कारणे यस्मात् पितरौ तु न दापयेत् ॥४१५॥
 या स्वपुत्रस्तु जह्यात् स्त्री समर्थमपि पुत्रिणी ।
 आहृत्य स्त्रीधनं तत्र पित्रार्थं शोधयेन्मनुः ॥४१६॥
 बालपुत्राधिकार्या च भर्तारं यान्यमाश्रिता ।
 आश्रितस्तदृणं दद्याद्बालपुत्राविधः स्मृतः ॥४१७॥
 दीर्घप्रवासिनिर्वन्मुज्झोक्ततादिलिङ्गिनाम् ।
 जीवतामपि दातव्यं तस्त्रीद्रव्यसमाश्रितैः ॥४१८॥

* पत्युराभवेत् इति कृतिचन्द्रिकायुत पाठः ।

• Sm. Ch. 402—406, 412.

V. R. 59—66.

उद्धारादिकामादाय स्वामिने न ददामि यः ।

स तस्य दासो भूत्वः स्त्री पशुर्वा जायते ऋषौ ॥४१८॥

धार्योऽवहृष्टस्त्वष्टिकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यावच्च दद्याद्देयञ्च देशाचारस्वितिर्यथा ॥४२०॥

पीडनेनोपरोधेन साधयेद्वष्टिकं धनी ।

कर्मणा व्यवहारेण सान्त्वेनादौ विभावितः ॥४२१॥

आददीतार्थमिवन्तु व्याजेनाश्रितं च ।

राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनेव प्रदापयेत् ॥

ऋक्थिनं सुहृदं वापि क्लेनेव प्रसाधयेत् ॥४२२॥

वणिजः कर्षकाश्चैव शिष्टिपनश्चात्रवीर्यगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दृष्टान् सम्योष दापयेत् ॥४२३॥

विष्णूमूत्रसंज्ञा(शङ्का)यस्य स्थाप्यार्थमाणस्य देहिजः ।

पृष्ठतो बानुगन्तव्यं निबन्धं वा समुत्सृजेत् ॥४२४॥

स कृतप्रतिभूषेव मोक्तव्यश्च दिने दिने ।

आहारकाले रात्रौ च निबन्धे प्रतिभूः स्थितः ॥४२५॥

यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेच्च चाश्रयेत् ।

स चारके निरोद्धव्यः स्थाप्यो वावेद्य रक्षिणः ॥४२६॥

न चारके निरोद्धव्य आर्यः प्रात्स्थयिकः शुचिः ।

सोऽनिरुद्धः प्रमोक्तव्यो निरुद्धः शपथेन वा ॥४२७॥

धनदानासङ्ग(बु)वध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत् ।

अशक्तो बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणाहते ॥

कर्षकान् क्षत्रविट्शूद्रान् समहीनांश्च दापयेत् ॥४२८॥

यदि ज्ञादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वकृष्णामुच्येत चर्षिकः ॥४२९॥

आह्नां स्वादिगुणं द्रव्यं प्रवृत्तं अग्निना सदा ।

समेत चेन्न द्विगुणं पुनर्वर्चं प्रकाशयेत् ॥४३०॥

पौड्येषु धनो यत्र ऋषिकं न्यायवादिनम् ।

तस्मादर्थात् स ज्ञीयेत तत्समं चाप्रयाहमम् ॥४३१॥

पितृणां सुनुभिर्जातैर्दानेनैवाधमाहृणात् ।

विमोक्षसु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान् ॥४३२॥

अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतन्त्रोऽपौत्र नर्षभाक् ।

ऋणमाप्नोयवत् पितरं पुत्रैर्देयं विभावितम् ॥४३३॥

अथ ऋणसमवाये दुस्साधाधमर्णविधिः ।

नामार्णसमवाये तु यद्यत् पूर्वकृतं भवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः स्यात् ओचियादनु ॥४३४॥

एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्वृणं समम् ।

अद्वयं लक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥४३५॥

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्रव्यमृषिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥४३६॥

अथ पुत्रैर्देयानि ।

सौराष्ट्रिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कशेषं पुत्रेर्न दापयेत् ॥४३७॥

लिखितं मुक्तकं वापि देयं यत् प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रिये तत्र विद्यात् कामकृतं नृणाम् ॥४३८॥

यत्र हिंसां ससृत्पाण्य क्रोधाद्भयं विनाशश्च ।

उक्तं तुष्टिकरं यत् विद्यात् क्रोधकरं तु तत् ॥४३९॥

अथ वृद्धिः ।

न स्त्रीभ्यो दासवासीभ्यः प्रयच्छेत् किञ्चिदुद्धृतम् ।
 दाता न लभते तत् तैभ्यो दत्तन्तु यज्ञ*वेत् ॥४४०॥
 ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।
 आपत्कालकृता नित्यं दातव्या तु सा कारिता ।
 अन्यथाकारिता वृद्धिर्दातव्या न कथञ्चन ॥४४१॥
 आधिभोगस्त्वग्निषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पिता ।
 प्रयोगो यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते ॥४४२॥
 एकान्तेनैव वृद्धिं तु शोधयेद्यत्र चर्णिकम् ।
 प्रतिकालं ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥४४३॥

अथाकृतवृद्धिः ।

कृत्वोच्चारमदस्वा यो याचितश्च दिशं व्रजेत् ।
 ऊर्ध्वं मासत्रयास्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥४४४॥
 पश्यं गृह्णीत्वा यो मूल्यमदस्त्वेव दिशं व्रजेत् ।
 ऋतुद्वयस्योपरिष्ठात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥४४५॥
 यो याचितकमादाय तमदस्वा दिशं व्रजेत् ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरात् तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥४४६॥

परमवृद्धिः ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।
 तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकैटाविकस्य च ॥४४७॥

* यज्ञस्तु इति विवादरत्नाकरे।

* Sm. Ch. 321, 380—386

तैस्मानाम् चैव सर्वेषां मद्यानामद्य सर्पिणाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा भोक्ता गुडस्य सवणस्य च ॥४४८॥

वृद्धिनिषेधः ।

स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यात् याचितं कश्चित् ।

तत्त्वतोऽकारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥४४९॥

निक्षेपं वृद्धिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमदत्तं चेद् वर्धते पञ्चकं शतम् ॥४५०॥

भ्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तं चेद् वर्धते पञ्चकं शतम् ॥४५१॥

चर्मशस्यासवद्युतपण्यमूष्येषु सर्वदा ।

स्त्रीशुल्के च न वृद्धिः स्वात् प्रातिभाव्यागतेषु च ॥४५२॥

अथ आधिः ।

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यः वृद्धिं वा लभते न सः ॥४५३॥

बलादकामं यत्राधिमनिष्टृष्टं प्रवेशयेत् ।

प्राप्त्रयात्साहसं पूर्वमाधाता चाधिमाप्त्रयात् ॥४५४॥

यश्चाधिं कर्म कुर्वाणं वाचा दण्डेन कर्मभिः ।

पीडयेन्नर्त्सयेच्चैव प्राप्त्रयात् पूर्वसाहसम् ॥४५५॥

न च धनिकदोषेण निष्पतेहा न्नियेत वा ।

आधिमन्यं स दाप्यः स्वादृशान्मुञ्चेत नर्णिकः ॥४५६॥

आधीकृतम् बल्लिचिदिनष्टं देवराजतः ।
 तदर्थं सोदयं दाप्यो धनिनामधमर्षकः ॥४५७॥
 आधिमेकं हयोर्यत्र कुर्यात् का प्रतिपद् भवेत् ।
 हयोः पूर्वतरं आह्वमाधाता चीरदण्डभाक् ॥४५८॥
 आधिं दुष्टेन लेख्येन भुङ्क्ते यन्मृषिकाहनौ ।
 नृपो दमं दापयित्वा आधिस्थं विनाशयेत् ॥४५९॥

अथाधिसिद्धिः ।

मर्यादाविहितं क्षेत्रं ग्रामं वापि यदा भवेत् ।
 ग्रामादयश्च लिख्यन्ते तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥४६०॥
 आधाता यश्च न स्यात् धनो बन्धं निवेदयेत् ।
 राज्ञे ततः समाख्यातो विक्रीय इति धारणा ॥४६१॥
 सप्तद्विकं गृह्णीत्वा तु शेषं राजग्यथार्पयेत् ॥४६२॥

अथ प्रतिभू-विधिः ।

दर्शनप्रतिभूयंश्च देशे काले च दर्शयेत् ।
 यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥४६३॥
 दानोपस्थान-विज्ञास-विवाद-श्रमयाय च ।
 सन्नकं दापयेद्देयं यथायोगं विपर्यये ॥४६४॥
 नष्टस्याग्वेषणार्थं तु देयं पञ्चत्रयं परम् ।
 यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्षव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥४६५॥

काले प्रतीते प्रतिभूर्द्यदि तं नैव दर्शयेत् ।

स तमर्घं प्रदाप्यः स्यात् प्रेते चैवं विधिः स्मृतः ॥४६६॥

यस्माद्ये येन बहून् विधिनाभ्यर्दितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ॥४६७॥

गृहीत्वा बन्धकं यस्तु दर्शनप्रतिभूः स्थितः ।

विभाव्यो वादिना तत्र दाप्यस्त्वात् तत्सुतोऽप्यृचम् ॥४६८॥

प्रातिभाष्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत्कश्चित् ।

पुत्रेष्वपि समं देयमृचं सर्वत्र पेटकम् ॥४६९॥

प्रातिभाष्यं तु यो दद्यात् पौङ्गितः प्रतिभाषितः ।

चिपचात् परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धमर्हति ॥४७०॥

सन्ततिः स्त्री पञ्चमेव धान्यं त्रिगुणमेव च ।

वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसस्याष्टगुणं स्मृतः ॥४७१॥

अथ निक्षेपः ।

क्रयः प्रोषितनिक्षिप्तो बन्धान्वाहितयाचितम् ।

वैश्वदेवार्पितश्चैव सोऽर्घ्यस्तूपनिधिः स्मृतः ॥४७२॥

अनुमार्गेण कार्येषु अन्यस्मिन् वचनाश्रमः ।

दद्याद्व्यमिति यो दत्तः स इहान्वाधिष्यते ॥४७३॥

निक्षिप्तं यस्य यत्किञ्चित् तत्प्रयत्नेन प्राप्तयेत् ।

देवराजकृतादव्यो विनाग्रस्तस्य कौत्सते ॥४७४॥

अराजदेवकेनापि निक्षिप्तं यत्र नाग्रितम् ।

ग्रहीतुस्तत्र भाष्येन दातुर्नष्टं तदुच्यते ॥४७५॥

ज्वात्वा द्रव्यवियोगस्तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।

सर्वोपायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते ॥४७६॥

- ग्राहकस्य हि ग्रहीषाज्जन्तु ग्राहकस्य तत् ।
 तस्मिन्नेष्टे कृते वापि ग्रहीता मूख्यमाहरेत् ॥४७७॥
 यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्विनाश्येत क्रियेत वा ।
 तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो देवराजकृतादिना ॥४७८॥
 सर्व्वेषूपनिधिष्वेते विधयः परिकीर्तिताः ॥४७९॥
 यो याचितकमादाय न दद्यात् प्रतियाचितः ।
 स निगृह्य बलाहाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति यः ॥४८०॥
 यदि तत्कार्य्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा ।
 याचितोऽर्धं कृते तस्मिन्प्रप्राप्ते न तु दाप्यते ॥४८१॥
 याचितानन्तरं नाग्रे देवराजकृतेऽपि सः ।
 तस्मिन्नेष्टे ग्रहीता तु प्रतिदाप्यः सदा भवेत् ॥४८२॥
 याच्यमानो न दद्याद्दाप्यस्तत्सोदयं भवेत् ।
 प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि सन् ॥४८३॥
 अथ कार्यविपत्तिसु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।
 अप्राप्ते वै स्वकाले तु दाप्यस्तर्धकृतेऽपि तत् ॥४८४॥
 ग्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनस्तु वर्जयेत् ।
 कालहीनेऽददद्दण्डं द्विगुणश्च प्रदाप्यते ॥४८५॥
 येनसंस्क्रियते ग्यासो दिवसे परनिश्चितैः ।
 तदूर्ध्वं स्थापयेच्छिल्पी दाप्यो देवकृतेऽपि तम् ॥४८६॥
 स्वपेनापि च यत्कर्म्म नष्टेष्वेककस्य तत् ।
 पर्याप्तं दिक्षतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः ॥४८७॥
 ग्यासदोषादिनाशः स्थाच्छिल्पि न स्तत्र दापयेत् ।
 दापयेच्छिल्पितदोषात्त संस्कारार्थं यदर्पितम् ॥४८८॥

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तु ॥४८६॥

भक्षिते सोदयन्दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षिते ।

किञ्चिद्गुणं प्रदाप्यं स्वाद्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥४८७॥

अथास्वामिविक्रयः ।

अस्वामिविक्रयं दानमाधिष्ठ विनिवृत्तयेत् ॥४८१॥(१)

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् साधुभिर्ज्ञातभिः सह ।

न तत्ताभ्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

अलेख्येऽसाक्षिके देवीं व्यवहारे विनिर्द्दिशेत् ॥४८३॥(२)

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् ।

मूलानयनकालसु देयो योजनसंख्यया ॥४८२॥

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेन्मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥४८३॥

अभियोक्ता धनं कुर्यात् प्रथमं ज्ञातभिः स्वकम् ।

पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रयं क्रेता स्वबन्धुभिः ॥४८४॥

असमाहार्यमूलसु क्रयमेव विशोधयेत् ।

विशोधिते क्रये राज्ञे वक्तव्यः स न किञ्चन ॥४८५॥

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च सः ॥४८७॥

नाष्टिकसु प्रकुर्वीत तद्वन्नं ज्ञातभिः स्वकम् ।

अदत्तव्यक्तविप्रोक्तं कृत्वा स्वं लभते धनम् ॥४८८॥

यदि स्वं नेव कुरुते ज्ञातभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थं चौरवद्दण्डमर्हति ॥४८९॥

वशिष्ठीधीपरिगतं विज्ञातं राजपुत्रैः ।

अविज्ञाताश्चयात्क्रेता विज्ञेता यत्र वा षटः ॥५००॥

स्वामी दत्त्वाऽर्धमूष्यं तु प्रष्टुञ्जीत स्वकं धनम् ।

अर्धं हयोरपि हृतं तत्र स्नाद्यवहारतः ॥५०१॥

अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ।

एतद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥५०२॥

चौरतः सखिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमोदयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥५०३॥ *

अथ सम्भूयसमुत्थानम् ।

शिक्षकाभिन्नकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरियुक्ते यथोत्तरम् ॥५०४॥

परराष्ट्राजनं यस्याचौरैः स्वाभ्याघ्रया हृतम् ।

राष्ट्रे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥५०५॥

चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशांस्ततो हरेत् ।

शूरोऽंशास्त्रीन् समर्थो हौ शिष्टास्त्वैकैकमेव च ॥५०६॥

तेषां चेत् प्रसृतानां यो ग्रहणं समवाप्रयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्वत् तस्य कार्या समा क्रिया ॥५०७॥

वशिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिणां तथा ।

अनियम्यांश्चकर्षणां सर्वेषामेव निर्णयः ॥५०८॥ †

अथ दत्ताप्रदानिकम् ।

विक्रयश्चैव दानश्च न नेयाः स्मुरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् ॥५०९॥

* Sm. Ch. p. 499—508 , V. R.—101—8.

V. M. 874—81.

† Many Slokas seem to be missing. The subject is treated more fully in
Ighaspath and Nārada. Sm. Ch. p. 438—441, V. R. 114,—126, V. M. 391—399.

विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्वावरे समाः ।
 एकोऽप्यनोशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥५१०॥
 आपत्काले प्रकर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।
 अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिर्णयः ॥५११॥
 सर्व्यस्त्वं गृहवर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् ।
 यद्व्यं तत्स्वकं देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथा ॥५१२॥
 स्वेच्छया तु प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय अतिग्रहम् ।
 न दद्यादणवहाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥५१३॥
 स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।
 अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तस्मृतो नात्र संशयः ॥५१४॥
 अविज्ञातोपलब्धार्थं दानं यत्र निरूपितम् ।
 उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्त्तिता ॥५१५॥
 भयत्राणाय रक्षार्थं तथा कार्यप्रसाधनम् ।
 अनेन विधिना लब्धं विद्यात्प्रत्युपकारतः ॥५१६॥
 प्राणसंशयमापन्नं यो मासुत्तारयेदितः ।
 सर्वस्वं तस्य दास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥५१७॥
 कामक्रोधास्वतन्त्रार्त्तलोकोन्मत्तप्रमोहितैः ।
 व्यत्यासाच्च परीहासाद्यहसं तत्पुनर्हरेत् ॥५१८॥
 या तु कार्यस्य सिद्धार्थमुत्क्रोचा स्यात् प्रतिश्रुता ।
 तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया सा कथञ्चन ॥५१९॥
 तथा प्रागेव दत्ता स्यान्प्रतिदाप्यः स तां वञ्छात् ।
 दण्डश्चेकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः ॥५२०॥
 स्तेनसाहसिकोद्भूतपारजायिकशंसनात् ।
 दर्शनाहसनष्टस्य तथासत्यप्रवर्त्तनात् ॥५२१॥
 प्राप्तमेतेषु यत्किञ्चित्तदुक्तोच्चाख्यमुच्यते ।
 न दाता तत्र दण्ड्यः स्यात् मध्यस्थश्चैव दण्डभाक् ॥५२२॥

अथ दासकर्मकरादयः ।

विष्णुमूर्तोभार्जनञ्चैव नमनत्वपरिमर्दनम् ।
 प्रायो दासीसुताः कुर्युर्गवादिग्रहणञ्च यत् ॥५२३॥
 दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तत्र प्रभुः स्मृतः ।
 प्रकाशं विक्रयाद्यत्तु न स्वामी धनमर्हति ॥५२४॥
 स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाहामत्वं दारवद्भुगुः ।
 त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रे न विद्यते ॥५२५॥
 दासीनोढा त्वदासी या साऽपि दासीत्वमाप्नुयात् ।
 यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यथा ॥५२६॥
 वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।
 राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतां हि स्वतन्त्रताम् ॥५२७॥
 वर्णानां प्रातिलोम्येन दासत्वं न विधीयते ।
 स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद् दासता स्मृता ॥५२८॥
 समवर्णेऽपि विप्रन्तु दासत्वं नैव कारयेत् ।
 शीलाध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्मकामतः ॥५२९॥
 तत्रापि नाशुभं किञ्चित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ।
 ब्राह्मणस्य हि दासत्वानृपतेजो विहन्यते ॥५३०॥
 क्षत्रविट्शूद्रधर्मसु समवर्णे कदाचन ।
 कारयेद्दासकर्माणि ब्राह्मणं न वृहस्पतिः ॥५३१॥
 प्रवज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥
 निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविड्भुगुः ॥५३२॥
 आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रोणीयात्तथैव च ।
 राज्ञा तदुक्तं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते ॥५३३॥
 कामात् संश्रितां यश्च दासीं कुर्यात्कुलस्त्रियम् ।
 संक्रामयेत्तथान्यत्र दण्ड्यस्तच्चाकृतं भवेत् ॥५३४॥

सदासु यस्तु सङ्गच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः ।

अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥५३५॥

बालधात्रीमदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः ।

परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥५३६॥

विक्रोशमानां यो भुक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।

अनापदिष्यः शक्तः सम्प्राप्नुयाद्विशतं दमम् ॥५३७॥

[शिष्यान्तेवासिभृतकाद्यतुर्थस्वधिकर्माजन ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजातयः ॥*

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम् ॥]

यस्तु न ग्राहयेत् शिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्त्तते ॥५३८॥†

अथ वेतनस्थानपात्रिया ।

कर्मारम्भन्तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन्टण्डमर्हति ॥५३९॥

यथा च पथि तद्गण्डमासिध्येत क्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन तावतो लभते भृतिम् ॥५४०॥

त्यजेत्पथिसहायं यः आन्तं रोगार्त्तमेव वा ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे चरहमपालयन् ॥

विघ्नयन्वाहको दाप्यः प्रस्थाने द्विगुणं स्मृतम् ॥५४१॥

गृहकार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यस्तु भाटकम् ॥५४२॥‡

* Some slokas seem to be lost ; these occur in Nārada.

† V. R. p. 154—55,

Sm. Ch. p. 457

‡ V. R. p. 160—68;

V. M. p. 419—21,

Sm. Ch. p. 478—8

इत्थं गतोऽप्यरोद्रादीन् शृङ्खीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत्क्षतकृत्स्नः संस्थावहायः स भाटकम् ॥५४३॥ *

अथ संविद्व्यतिक्रमः ।

समूहा(हि)नान्तु यो धर्मस्तेषु धर्मेन ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकार्याणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः ॥५४४॥

अविरोधेन धर्मस्य निर्गतं राजशासनम् ।

तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यं तु नृपाक्षया ॥५४५॥

युक्तियुक्तश्च यो हन्याद् वक्तुर्योऽनवकाशदः ।

अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥५४६॥

राज्ञा प्रवर्तितान्धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।

प्राज्ञः स पापो दण्ड्यश्च कोपयन् राजशासनम् ॥५४७॥

साहसो भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः ।

उच्छेद्याः सर्व एवैते विख्याप्येवं नृपैर्भृगुः ॥५४८॥

एकपात्रेऽथ पङ्क्त्या वा सम्भोक्ता येन यो भवेत् ।

अकुर्वन्स्तथा दण्ड्यस्तस्य दोषमदर्शयन् ॥५४९॥

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्ववेत् ॥५५०॥

† गणानां श्रेणिवर्गाणां गताः सूर्ये तु मध्यताम् ।

प्राप्तानस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व एव ते ॥५५१॥

तथैव भोज्यवैभाव्ययानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्योऽंशभागी स्यात्प्रगतस्त्वंशभाङ् न तु ॥५५२॥ ‡

* Sm. Ch. p. 479;

V. M. p. 420;

V. R. p. 168—9

† नक्षिनां विविधगोत्राणि स्थितिचन्द्रिकादृतपाठः ।

‡ V. R. p. 179—188;

Sm. Ch. p. 525—528

नानापीरसमूहसु नेगमसु प्रकीर्तिताः ।

नानायुधधरव्राताः समवेताः प्रकीर्तिताः ॥५५३॥

समूहो वणिजादीनां पूगः सम्परिकीर्तिताः ।

प्रव्रज्यावसिता ये तु पावण्याः परिकीर्तिताः ॥५५४॥

ब्राह्मणानां * समूहसु गणः सम्परिकीर्तिताः ।

शिष्योपजीविनो ये तु शिष्यिनः परिकीर्तिताः ॥५५५॥

पार्श्वतसौगतानाम् समूहः सङ्ग उच्यते ।

चाण्डालश्चपचादीनां समूहो गुह्य उच्यते ॥५५६॥

गणपावण्यपूगाश्च व्राताश्च श्रेण्यस्तथा ।

समूहस्याथ ये चान्ये वर्गाख्यास्यो वृहत्कृतिः ॥५५७॥

चातुर्दश्यस्य या सूतिरसजात्यादिसम्भवा ।

तस्या धर्माः समुद्दिष्टाः जातिः सा परिकीर्तिताः ॥५५८॥ †

अथ विक्रीयासम्प्रदानं क्रौत्वानुशयश्च ।

क्रौत्वा प्राप्तं न गृह्णीयाद्यो न दद्याददूषितम् ।

स मूल्याद्यभागम् दत्त्वा ह्यं द्रव्यमाप्नुयात् ॥५५९॥

अप्राप्तेऽर्थे क्रियाकारे (ले) कृते नैव प्रदापयेत् ।

एवं धर्मो दद्याद्वात् परतोऽनुशयो न तु ॥५६०॥

क्रौत्वा वानुशयात्पण्यं त्वजिहोद्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्यमं वहेत् ॥५६१॥ ‡

* कुलानां समूहसु इति श्रुतिचन्द्रिकावृत्तपाठः ।

V. R. p. 668 ;

Sm. Ch. pp. 40, 524

V. R. p. 191—192,

Sm. Ch. 511

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयो हस्तमुपागते ।

षष्ठभागं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्वजेद्भृगुः (बुधः) ॥५६२॥

भूमेर्दशाहोनुशयः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ।

* * * * * ॥५६३॥

अविज्ञातं तु यत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितम् ।

क्रोतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥५६४॥ *

अथ सौमाविवादः ।

आधिक्यं न्यूनता चास्ते अस्तिनास्तित्वमेव च ।

अभोगे (आभोग)भुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥५६५॥

तस्मिन् भोगः प्रयोक्तव्यः स च साक्षिषु तिष्ठति ।

लेख्यारुद्धश्चेतरश्च साक्षी मार्गद्वयान्वितः ॥५६६॥

तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः ।

स्यावरे षट्प्रकारेऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥५६७॥

क्षेत्रवासुतडागेषु कूपोपवनसेतुषु ।

द्वयोर्विवादे सामन्तः प्रत्ययः सर्ववस्तुषु ॥५६८॥

सौमान्तभावात्† सामन्तैः कुर्यात्क्षेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसौमासु च तथा तत्त्वं नगरदेशयोः ॥५६९॥

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेश्वर्यगौरवात् ।

तत्संसक्तषु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः ॥५७०॥

संसक्तसक्तदुष्टेषु सत्संसक्ताः प्रकौर्तिता ।

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ॥५७१॥

त्वक्ता दुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ।

समीक्ष्य कारयेत्सौमामिव धर्मविदो विदुः ॥५७२॥ ‡

* V. R. p, 197—9,

Sm, Ch, p, 512—13

† सामन्तभावे इति पाठान्तरम् ।

‡ V, R, p, 201—203.

Sm, Ch, p, 540—45

सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोत्तौ शुष्यान्वताः ।

द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्धे त्रिगुणा मताः ॥५७३॥

बद्धनां तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि ।

क्षुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥५७४॥

अज्ञानेन हि * सुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं यदि ।

अज्ञानोत्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ॥

कीर्तिते यदि भेदः स्थात् दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥५७५॥

संसक्तास्त्वथ सामन्तास्तत्संसक्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसत्तान्ताः पद्माकाराः प्रकीर्तिताः ॥५७६॥

ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात् परिरध्य च ॥५७७॥

ये तत्र सर्वसामन्ताः † पश्चाद्देशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात् तु ते मीमा ऋषिभिः सम्प्रकीर्तिताः ॥५७८॥

निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं त्रिगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वा वृद्धास्ते वृद्धाः परिकीर्तिताः ॥५७९॥

उपश्रवणसम्भोगकार्याख्यानोपचिह्निताः ।

उद्धरन्ति ततो यस्मादुद्धृतास्ते प्रकीर्तिताः ॥५८०॥

ज्ञामन्तानुमता सीमा सा ज्ञेया राजकारिता ।

भयवर्जितभूपेन सर्वाभावे स्वयं कृता ॥५८१॥

सीमाचङ्क्रमणे क्रोशे पदस्पर्शे तथैव तु ।

त्रिपक्षपक्षसप्ताहं देवराजकमिष्यते ॥

वाक्पाशस्थे महीवादे दिव्यानि परिवर्जयेत् ॥५८२॥

* नाज्ञानेन हीति पाठान्तः ।

† पूर्वसामन्ताः ।

क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि ।
 गृहप्रासादावसथक्षेत्रदेवगृहेषु च
 [सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासन्धिविनिर्णयः ॥] ॥५८३॥

अथ गृहादिविवादः ।

मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपधारयेत् ।
 प्रणालीं गृहवास्तुञ्च पीडयन्टण्डभागभवेत् ॥५८४॥
 विण्मूत्रोदकचक्रञ्च(वप्रं) वङ्गिष्ठभ्रनिवेशनम् ।
 अरन्निद्वयसुत्सृज्य परकुष्ठान्निवेशयेत् ॥५८५॥
 निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।
 दृष्टिप्रासं प्रणालोञ्च न कुर्यात् परवेशसु ॥५८६॥
 वक्षःस्थानं वङ्गिचयं गर्तोच्छिष्टाभ्यसेचनम् ।
 अत्यारात्परकुष्ठस्य न कर्तव्यं कदाचन ॥५८७॥ *

अथ राजमार्गादयः ।

सर्वजनपदा † येन प्रयान्ति सचतुष्पदाः ।
 अनिरुद्धा यथाकामं राजमार्गः स उच्यते ॥५८८॥
 न तत्र रोपयेत्किञ्चिन्नोपहृत्यात्तु केनचित् ।
 गुर्वाचार्यनृपादीनां मार्गादानात्तु दण्डभाक् ॥५८९॥
 यस्तत्र सङ्करश्चभ्रान्तृक्षारोपणमेव च ।
 कामात्पुत्रीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः ॥५९०॥

तडागोद्यानतौर्थांनि योऽन्धेन विनाशयेत् ।

अन्धेन शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥५८१॥

दूषयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

धान्यानि वापनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥५८२॥

सौमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुष्पञ्च सञ्जातं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥५८३॥

अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिता ।

स्वामिनं तु विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिता ॥५८४॥

अस्वाम्यनुमतेनेव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥५८५॥

व्ययं * स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तत्कृतं लभते व्ययम् † ॥५८६॥

अथ कृष्टाकृष्टे विशेषविधिः ।

अशक्तितो न दद्याच्चेत्खिलार्थे यत्कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहोनन्तु कर्षकः (फल) कर्षमाप्नुयात् ॥

वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् ‡ ॥५८७॥

अथ शस्यरक्षा घातश्च ।

अजातेष्वेव शस्येषु कुर्यादावरणं महत् ।

दुःखेन हि निवार्यते लब्धास्त्रादरसा मृगाः ॥५८८॥

दापयेत्पणपादं गां द्वौ पादौ महिषीं तथा ।

तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकोर्त्तितः ॥५८९॥

अधमोत्तममध्यानां पशूनाञ्चैव ताडने ।

स्वामी तु विवदेद्यत्र तत्र दण्डं प्रकल्पयेत् ॥६००॥

* देयमिति पाठान्तरम् ।

Kātyāyana quoted in Kalpataru.—see V. R. p. 227

† Sm. Ch. p. 551—60

V. M. p. 463—70

V. R. p. 220—25

‡ Sm. Ch. p. 560

V. M. p. 470

V. R. p. 227

चेन्नारामविवीतेषु शृङ्गेषु पशुवादिषु ।

अहसं तन्मविष्टानां ताडनञ्च वृहस्पतिः * ॥६०१॥

अथ वाक्पारुष्यम् ।

यस्त्वसत्संश्रितैरङ्गैः(ङ्गैः) परमाक्षिपति क्वचित् ।

अभूतैरथ भूतैर्वी निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा (बुधैः) ॥६०२॥

न्यङ्गावगूरणं † वाचा क्रोधात्तु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानाञ्च अस्त्रीला सा बुधैः स्मृता ॥६०३॥

महापातकयोक्त्री च रागद्वेषकरो च या ।

जातिभ्रंशकरो या च तीव्रा सा प्रचिता तु वाक् ॥६०४॥

दुष्कारः कासनं चैव लोके यच्च विगर्हितम् ।

अनुकुर्यादनुब्रूयाद्वाक्पारुष्यं तथोच्यते ॥६०४॥

योऽगुणान् कीर्त्तयेद्दोषान्निर्गुणेषु वा गुणज्ञताम् ।

अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥६०५॥

अदुष्टस्यैव यो दोषान् कीर्त्तयेद्दोषकारणात् ।

अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥६०६॥

मीढाग्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या वीक्ष्य मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये दण्डार्हं तस्य कल्पयेत् ॥६०७॥

यत्र स्वात्परिहारा(सा †)र्धं पतितस्तेनकीर्त्तनम् ।

वचनान्तत्र न स्वात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥६०८॥

अन्यथा तुल्यदोषः स्वान्निष्ठोक्तौ तूत्तमः स्मृतः ।

महता प्रणिधानेन वाग्दुष्टं माधयेन्नरम् ॥६०९॥

* Sm. Ch, p, 487—94

† अस्मावकरणमिति—स्मृतिचन्द्रिकावीरनिर्वाहयुतः पाठः ।

अतथ्यं चावितं राजा प्रयत्नेन विचारयेत् ।

अनृताख्यानशीलानां जिज्ञाच्छेदो विप्रोधनम् * ॥६१०॥

अथ दण्डपारुष्यम् ।

उद्धरणे तु हस्तस्य कार्यं द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु सजातिषु ॥६११॥

छर्हि मूत्रपुरीषाद्येः स्पर्शने स चतुर्गुणः ।

षड्गुणः कायमध्ये स्यात् मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥६१२॥

कर्णौष्ठघ्राणनासाक्षिजिह्वाग्रिभ्रूकरस्य तु ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ॥६१३॥

वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्स्यो दण्डो यथाक्रमम् ॥६१४॥

वाग्दण्डस्ताडनञ्चैव येषूक्तमपकारिषु ।

हृतं भग्नन्तुदाप्यास्ते शोधं निःस्वैस्तु कर्मणा ॥६१५॥

देहेन्द्रियविनाशे तु यथादण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पीडकैः ॥

समुत्थानव्ययञ्चासौ दद्यादाव्रणरोपणम् ॥६१६॥

हेत्वादिभिर्न पश्येच्छेद्दण्डपारुष्यकारणम् ।

तदा साक्षिज्ञतं तत्र दिव्यञ्चापि नियोजयेत् ॥६१७॥

* आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यस्तु मानवः ।

पूर्वं वा पीडितो वाय स दण्डः परिकीर्तितः ॥६१८॥

अस्पृश्यधूर्तदासानां ज्ञेयज्ञानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्बप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥६१९॥

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहते सति ।

यथा महत्तरं दुःखं दण्डं कुर्याद्यथा तथा ॥६२०॥

त्रिपणोद्वादशपणो घाते तु पशुपक्षिणाम् ।
 सर्पमार्जारनकुलश्वशूकरवधे नृणाम् ॥६२१॥
 गोकुमारीं देवपशुमन्त्राणं वृषभं तथा ।
 बाह्वयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं दमम् ॥६२२॥
 आन्तान्क्षुधातांस्तृषितानकाले बाह्वयेत्तु यः ।
 खरगोमहिषोद्वादीन्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥६२३॥
 प्रमापणे प्राणमृतां प्रतिरूपन्तु दापयेत् ।
 तस्यानुरूपं मूष्यं वा दाप्य इत्यब्रवीन्मनुः ॥६२४॥
 वनस्पतीनां सर्वेषामुपरोधो यथा यथा ।
 तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥६२५॥
 हेत्वादिभिर्नपश्येच्चैत् दण्डपारुष्यकारणं ।
 तदा साक्षिक्ततन्त्रं दिव्यं चापि नियोजयेत् * ॥६२६॥

अथ स्तेनसाहसिकादीनां दण्डः ।

सान्वयसु प्रहारो यः प्रसह्य हरणञ्च यत् ।
 साहसन्तु भवेदेवं स्तेयमुक्तं विनिष्कवः ॥६२७॥
 तुलामानप्रतिमानप्रतिरूपकलक्षितैः ।
 चरच्चलक्षितैर्वापि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥६२८॥
 कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।
 त्रयङ्गहीनाश्च कर्तव्या दाप्यास्तुत्तमसाहसम् ॥६२९॥
 मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।
 अजातो जातिकरणे विज्ञेयोऽष्टगुणो दमः ॥६३०॥
 समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कनिमम् ।
 आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥६३१॥

भिन्ने पक्षे तु पञ्चाशत्पक्षे तु शतमुच्यते ।

द्विगुणे द्विशतो दण्डो मूल्यदण्डौ च बुद्धिमान् ॥६२२॥

येन येन परद्रोहं करोत्यङ्गेन तस्कारः ।

क्षिण्यात्तत्तु नृपस्तास्य न करोति यथा पुनः ॥६२३॥

मानवाः सद्य एवाहुः सङ्घोढानां प्रवासनम् ।

गौतमानामनिष्टं यन्प्राण्यच्छेदाद्विगर्हितम् ॥६२४॥

सङ्घोढमसङ्घोढं वा तत्स्वागमितसाहसम् ।

संगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वेर्विनियोजयेत् ॥६२५॥

अयःसन्दानगुप्ताश्च मन्दभक्ता बलान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरानृत्योरिति कौशिकाः ॥६२६॥

परदेशोद्धृतं धनं स्वदेशे यः समाहरेत् ।

गृह्योत्वा तस्य तद्रथ्यं अदण्डं तं विसर्जयेत् ॥६२७॥

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुद्धृतं भुवि ।

चौरिण वा परिक्षिप्तं लोप्यं यत्नात् परीक्षयेत् ॥६२८॥

अचौराहापितं द्रव्यं चौरान्वेषणतत्परैः ।

उपलब्धे लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापयेत् ॥६२९॥

क्रेतारश्चैव भाण्डानां प्रतिग्राहिण एव च ।

समदण्डाः स्मृताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥६३०॥

क्षतं भङ्गीपमर्हो वा कूर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्यदाहुतः ॥६३१॥

हरिक्लिन्धाहृष्टेष्वपि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्गृह्यच्चैव यो भिन्धात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥६३२॥

प्राकारं भेदयेद्यसु पातयेच्छातयेत्तथा ।

बध्नीयादश्वसौ मार्गं प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥६३३॥

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्तपञ्जीविनः ।
 अप्रियस्य तु वक्तारो वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥६४४॥
 प्रतिरूपस्य कर्त्तारः प्रेषणाः प्रकराश्च ये ।
 राजार्थमोषकाश्चैव प्राप्नुयुर्दिविधं वधम् ॥६४५॥
 प्रमाथेन तु कूटेन मुद्रया वापि कूटया ।
 कार्यन्तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥६४६॥
 एकश्चेद्बहवो हन्युः संरक्षापुरुषंनराः ।
 मर्मघाती तु यस्तेषां स घातक इति स्मृतः ॥
 व्यापादनेन तत्कारो वधं चित्रमवाप्नुयात् ॥६४७॥
 चारम्भक्षत्तहायस्य तथा मार्गानुदेशकः ।
 आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ॥६४८॥
 युद्धोपदेशकश्चैव तद्धिनाशप्रवर्त्तकः ।
 उपेक्षाकार्ग्युक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥६४९॥
 अनिषेधाच्चमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।
 यथाशक्त्यनुरूपश्च दण्डमेषां प्रकल्पयेत् ॥६५०॥
 स्वदेशघातिनो ये स्थस्तथा मार्गनिरोधकाः ।
 तेषां सर्वस्वमादोय राजा शूले निवेशयेत् * ॥६५१॥

अथ स्तेनालाम्बे हतदानम् ।

गृहेषु सुषितं राजा चौरपाङ्गांस्तु दापयेत् ।
 चारुकांस्तु दिक्पालान्यदि चोरो न लभ्यते ॥६५२॥

* V, R, p, 295—340, 368—75

V, M, p, 501—504 ; also p, 712

Sm. Ch. p, 722 to 735

ग्रामाण्यदिषु कृतं कृत्यं कृत्यान्वयं कृत्यान्वये ।
 विज्ञेये क्षात्रिणा देवे चौरैश्चर्मा त्वकीर्तये ॥६५२॥
 स्वदेहि वक्ष्य वा विचिन्तु कृतं देवं कृत्येन तम् ।
 कृत्वायासम्भवं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥६५४॥
 चौरैर्हृतं प्रयत्नेन कर्तव्यं प्रतिपादयेत् ।
 तदभावेऽपि मृत्युं खादन्ववा विचिन्तये नरः ॥६५५॥
 सत्ये च चौरै यदि च मोक्षदीक्षायाः कथ्यते ।
 दक्षस्तमववा चौरं दापयेद्वा यथेच्छतः ॥६५६॥*

अथ संग्रहणम् ।

* भूतोपचारयुक्तचेदवेसाख्यानसङ्गतः ।
 कण्ठकेयाम्बरयाज्ञौ कर्णनासाकरादिषु ॥६५७॥
 एकस्त्रिणासनाहारः संपन्नो सुनिजिः स्मृतः ।
 न चाग्नौऽव्ययाकारी चाक्षको दण्डमर्हसि ॥६५८॥
 गर्भपातो नष्टानाश्च च दर्शनं नर्मधारणम् ।
 चारुणं करमन्त्राणामसङ्कारावुच्यते च ॥६५९॥
 गन्धमाख्याम्वरेणैव लेख्यसंग्रहेष्वपि ।
 एमिचिन्तैः सदा ज्ञेया व्यभिचाररतास्त्रियः ॥६६०॥
 याज्ञर्क्षं सर्वमेव खादारणकारणं हि तम् ।
 यस्मात्कुकार्यसंसर्गाद्गृहं संग्रहणं विदुः ॥६६१॥
 यानि कर्माण्यभिसूयन् पुमान्यै कुर्वते क्वचित् ।
 आरब्धस्तौ तु निर्दिष्टा गर्हिताः कामसाधकाः ॥६६२॥

* द्वितीयपार इति पाठान्वयः ।

† V. R. p. 348—45.

कामी तु संस्थितो यत्र आरम्भकामसाधके ।
 तत्तत्समाग्रहणं तस्य प्रासङ्गिकं ह्यतः ॥६६३॥
 परस्त्रियाऽभिभाषित तीर्थेऽरण्ये गृहेऽपि वा ।
 नदीनां चैव सन्नेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥६६४॥
 उपकारक्रियाकेलिः स्वर्गो भूषणवाससाम् ।
 सहस्रद्वयसमं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६६५॥
 स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
 परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥६६६॥*

अथाभिगमदण्डः ।

स्त्रीषु वृत्तोपयोगः (कृतोपभोगः) स्वात्प्रसङ्गं पुरुषो यदा ।
 वधस्तत्र प्रवर्त्तत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥६६७॥
 सर्वेषु चापराधेषु पुंसोऽहर्षदमस्तथा ।
 तदधं योषितो दद्युर्वधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनम् ॥६६८॥
 नास्वतन्त्राः (न स्वतन्त्राः) स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्तचापराध्यते ।
 प्रभुणा शासनीयास्ताः राजा तु पुरुषं नयेत् ॥६६९॥
 प्रोषितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यभिग्रहे ।
 तावन्ना वन्धने स्थाप्या यावत्स्थादागतः प्रभुः ॥६७०॥
 कामार्त्ता खैरिणी या तु स्वयमेव प्रकाशयेत् ।
 राजादेशेन भोक्तव्या विख्याप्य जनसन्तिधौ ॥६७१॥†

* Sm. Ch. p. 18 V. R. p. 382—83.

† V. R. p. 389—405. V, M, p. 504—507.

अथ स्त्रीधर्मतरङ्गे स्त्रीरक्षा ।

अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।
 कारयेत्तद्वहुत्वञ्चेज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥६७२॥
 या वा स्वाक्षीरसूरासामान्नासम्पादिनी प्रिया ।
 दद्यात् प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥६७३॥
 दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठं स्वशक्तिः ।
 विभज्य सङ्गं वा कुर्युर्यथाज्ञानमशाक्यवत् ॥६७४॥
 स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्येष्ठं विद्ययव द्विजन्मनाम् ।
 नहि स्वल्पेन तपसा भर्ता तुल्यति योषिताम् ॥६७५॥
 पत्या चाप्यवियोगिन्या शुश्रूष्योन्मिषिनीतया ।
 सौभाग्यवदवैधव्यकाम्यया भर्तृभक्तया ॥६७६॥
 भर्तुरादेशवर्तिन्या योषया बहुभिर्भर्तैः ।
 अग्निः शुश्रूषितो यत्र सा स्त्री सौभाग्यमाप्नुयात् ॥६७७॥
 पतिशुश्रूषयेव स्त्री सर्वान् कामान् समप्नुते ।
 दिवं पुनरिहायाता सुखानां सा निधिर्भवेत् ॥६७८॥
 पतिस्तुल्यं मोहात्स्त्री कं कं न नरकं व्रजेत् ।
 जह्यान्माशुपतां प्राप्य किं किं दुःखं न विन्दति ॥६७९॥
 मृते भर्तारि या साध्वी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 साऽवस्थतीसमाचारा ब्रह्मलोके महीयते ॥६८०॥*

अथ स्त्रीधर्मे नियोगः परपूर्वाविधिश्च ।

नियोगात्पावनं कुर्याद्यद्योक्तं तद्विशुद्धये ।
 द्विजस्य स्त्रीषु धर्मोऽयं शुद्रस्यैके तदान्वयः ॥६८१॥
 सुखार्थं या प्रवृत्ता स्त्री न भर्तः सुतकाम्यया ।
 पुत्रन्तु जनयेदेव निन्द्या पापा च सा स्मृता ॥६८२॥
 भर्तृगोत्रं समुत्सृज्य नारी यद्यन्यमाश्रिता ।
 निन्द्यैव सा स्मृता लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥६८३॥
 परपूर्वाश्रिता यत्र तत्र स्वाश्रितः प्रभुः ।
 क्रमादृते तु धर्मोऽयं सन्धा वा स्वामिनो भवेत् ॥६८४॥
 निरोद्धव्या तु ताया च परपूर्वापराधतः ।
 अक्षमाश्चानवेक्षन्तीं ताडयन् दण्डमर्हति ॥६८५॥
 चौरहस्ताक्षदीवेगाहुर्भिन्नादेशविप्रवात् ।
 निस्तार्यै वापि कान्ताराज्जन्धा त्यक्ता क्रमागता ॥६८६॥
 आसां भोगे न दोषः स्वादिति शास्त्रविनिश्चयः ।
 स्वामिदत्तान्तु गृह्णीयादेषा चेन्न ततोऽन्यथा ॥६८७॥
 दीयमानमथाह्मानं या नारी नानुमोदते ।
 न सा देया न सा प्राच्या विधिरेष स्मृतो गुरुः ॥६८८॥
 न चोत्तमां न चाकामां तथा पुत्रवतीं न च ।
 ईदृशीं त्वनुरूपेण निष्क्रयेण प्रमोक्षयेत् ॥६८९॥*

अथ दायविभागः ।

सकलं द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समेः ।
 पितरो भ्रातरश्चैव विभागी धर्म्यं उच्यते ॥६९०॥†

* V. R. p. 449—54.

† Sm. Ch. D. 806 & 813. V. M. D. 571.

अथ जीवहिभागान्दी विधिः ।

जीवहिभागे पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
 निर्भाजयेत्तद्वैकमन्त्रात् कार्त्तुं विना ॥६८१॥
 इन्द्रोऽर्धहरो वा पुत्रमिच्छतिर्जन्मपिना ।
 मातापि द्वित्रिंशे प्रेक्षे पुत्रस्तुकाग्रजनिनी ॥६८२॥
 अविभक्ते मृते पुत्रे (ऽनुजे) तत्सुतं स्त्रियभागिनिम् ।
 कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव क्षितामहात् ॥६८३॥
 लभेतांशं स पितृग्रन्थु पितृव्याप्तस्य वा सुतात् ।
 स एवाग्रस्तु सर्वेषां भ्रातृणां न्यायतो भवेत् ॥
 लभेत् तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतो भवेत् ॥१८४॥
 पैतामहं समानं स्यात् पितुः पुत्रस्य चोभयोः ।
 स्वयं स्त्रीपार्ज्जिते पित्रा न पुत्रः स्वाम्यमर्हति ॥६८५॥
 स्वग्रन्थापहृतं नष्टं स्वयंप्राप्तं च यद्ववेत् ।
 एतत्सर्वं पिता पुत्रैर्विभागे नैव दाप्यते ॥६८६॥*

अथाबल्लुप्तविभागः ।

प्रच्छादितस्तु यद्येन पुनरागत्य तत्सखम् ।
 भर्जेरन् भ्रातृभिः सार्धमभावे तु पितुः सुताः ॥६८७॥
 अन्योऽप्यपहृतं यच्च दुर्मिच्छतां च ब्रह्मवेत् ।
 पश्चात्प्राप्तं विभक्त्येत समभागेन तद्गृहः ॥६८८॥
 विभक्त्येवैव ब्रह्मसत्तं धर्मं तत्सर्वं तद्ववेत् ।
 हन्तं नष्टं यत्तत्तं प्राशुक्त्यं पुनर्भजेत् ॥६८९॥

* Sm. Ch. p. 647—651. V. R. p. 482—498,
 V. M. p. 554, 566, 573, 646, D. B. Sec. 44.

बन्धुनापहृतं द्रव्यं बलान्नैव प्रदापयेत् ।
बन्धूनामविभक्तानां भोगन्नैव प्रदापयेत् ॥७००॥*

अथाप्राप्तव्यवहारादीनां धनरक्षणम् ।

अप्राप्तव्यवहाराणां च धनं व्ययवर्जितम् ।
न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च ॥७०१॥
प्रोषितस्य तु यो भासो रक्षेयुः सर्व एव तम् ।
बालपुत्रे मृते रिक्तं रक्ष्यं तत्तु स्वबन्धुभिः ॥
पोगण्डा परतस्तन्तु विभजेरन् यथांशतः ॥७०२॥†

अथ क्षेत्रजादीनां विभागे विशेषविधिः ।

उत्पन्ने त्वोरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः ।
सवर्णास्त्वसवर्णास्तु आसाच्छादनभागिनः ॥७०३॥
क्षेत्रिकानुमते बीजं यस्य क्षेत्रे प्रजायते ।
तदपत्यं तयोरेव बीजक्षेत्रिकयोर्मतम् ॥७०४॥
क्षेत्रिकस्य मतेनापि फलमुत्पादयेत्तु यः ।
तस्येह भागिनौ तौ तु न फलं हि विनैकतः ॥७०५॥
क्षीवं विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।
तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः ॥७०६॥‡
* * * * *

अथ संसृष्टविभागः ।

संसृष्टानां तु संसृष्टाः पृथक्स्थानां पृथक्स्थिताः ।
अभावेऽंशहराः ज्ञेया निर्वीजान्योन्यभागिनः ॥७०७॥ §

* Sm. Ch. 714—15, V. R. p. 526, V. M. p. 707, D. B. Sec. 176.

† V. M. p. 587.

‡ V. M. p. 604—608, also 615 ; V. R. p. 544.

§ V. R. p. 605.

* Other Slok sing.

अथापुत्रस्य धनविभागः ।

मृते भर्तृरि भर्तृशं लभेत कुलपालिका ।
 यावज्जीवन् हि स्वाभ्यन्दानाधमनविक्रये ॥७०८॥
 व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत् ॥७०९॥
 अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थिता ।
 भुञ्जीतामरणात्क्षान्ता दायादा जड्माप्नुयुः ॥७१०॥
 स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु यासाच्छादनभागिनी ।
 अविभक्ते धर्माग्रं तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥७११॥
 भोक्तुमर्हति कृत्वाशं गुरुशुश्रूषणे रता ।
 न कुर्याद्यदि शुश्रूषासंस्तपिण्डे नियोजयेत् ॥७१२॥
 अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिका ।
 व्यभिचाररता या च स्त्री धनं न च सार्हति ॥७१३॥
 पत्नी पत्युर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
 तदभावे तु दुहिता यद्यनूदा भवेत्तदा ॥७१४॥
 विभक्ते संस्थिते द्रव्यं पुत्राभावे पिता हरेत् ।
 भ्राता वा जननी वाथ माता वा तत्पितुः क्षमात् ॥७१५॥*
 अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोपि वा ।
 तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्त्तिताः ॥७१६॥

अथ विभागानधिकारिणः ।

अन्नमोदासुतस्यैव सगोत्राद्यश्च जायते ।
 प्रव्रज्यावसितस्यैव न ऋकथं तेषु चार्हति ॥७१७॥

अक्रमोदाहृतस्तृतीयो सर्वार्थश्च यदा विदुः ।
 असर्वार्थप्रसूतश्च क्रमोदायाश्च यो भवेत् ॥७१८॥
 प्रतिशोभप्रसूता या तस्याः पुत्रो न ऋक्त्वभ्यक् ।
 आसाक्षादनमत्यर्थं देयं तद्वन्मुभिर्मतम् ॥७१९॥
 बन्धूनामप्यभावे तु पित्रं हव्यं तदाग्रयात् ।
 अपित्रं तद्वन्नं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः ॥७२०॥*
 * * *

अथ विभाज्यानि ।

पैतामहश्च पित्रश्च यत्किञ्चिद्व्ययमर्जितम् ।
 दायादानां विभानि तु सर्वमेतद्विभज्यते ॥७२१॥
 ऋणं (ऋकथं) प्रीतिप्रदत्तन्तु दत्त्वा शेषं विभाजयेत् ।
 आचतुर्धात्तु तद्व्याजं क्रमिणैव तु तच्छतैः ॥७२२॥
 भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्यां कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।
 विभानकाले देयं तद्वक्त्रिभिः सर्वमेव तु ॥७२३॥
 तद्वृणं धनिने देयं नान्यथैव प्रदापयेत् ।
 भावितश्चेत्प्रमाणेन विरोधात्परतो यदा ॥७२४॥
 पित्रं पितृणसम्बन्धमाजीयश्चात्मना कृतम् ।
 ऋणमिवविधं शोध्यं विभानि वन्मुभिः सह ॥७२५॥
 गृहोप(स्कार)करणवाङ्मास दोष्ठाभरणकर्मिणः ।
 दृश्यमाना विभज्यन्ते कोषं गूढेऽन्नवौद्गुः ॥७२६॥
 धर्मार्थं प्रीतिदत्तश्च यद्वृणं स्वनियोजितम् ।
 तद्वृणमानं विभजिष्य दानं पैतृकावनात् ॥७२७॥

दृष्टमानं विभज्येत गृहं क्षेत्रं चतुष्पदम् ।
गूढद्रव्याभिगृह्यायां प्रत्ययस्तत्र कौर्त्तितः ॥७२८॥

गृह्याविश्वाससन्धाने विभागे विद्यानां सदा ।
क्रियासमूहकर्त्तृत्वे शेषमेव प्रदापयेत् ॥७२९॥

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्व्योपजोवनम् ॥७३०॥

यथा यथा विभागसं धनं यागार्थताम्रियात् ।
तथा तथा विधातव्यं विद्वद्भिर्भागगौरवम् * ॥७३१॥

अथ विभक्तालक्षणम् ।

वसेयुर्दशवर्षाणि पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।
भ्रातरस्तेऽपि विज्ञेयाः विभक्ताः पैष्टकादनात् ॥७३२॥
* * * *

अथाविभाज्यानि ।

नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनारक्तचित् ।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनं ॥७३३॥
परभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यो यदन्वतः ।
तथा प्राप्तान्तु तद्वित्तं विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥७३४॥
उपन्यस्ते च यत्नव्यं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनान्तु तद्विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥७३५॥
शिष्यादात्स्विज्यतः प्रभारसन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशंसनादादात्तव्यं प्राध्ययनाच्च यत् ॥७३६॥

* Sm. Ch. , pp. 617-36. V. B. , pp 496 98 D. B. Sec. 78.

** Some more Slokas are missing. Two disconnected verses occur in Sm. Ch. (pp. 719-20).

विद्याधनम् यत्प्राहुर्विभागे न तद्विभज्यते ।
 शिष्येष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यधिकां सवेत् ॥७१७॥
 विद्यापण्यस्तस्यैव याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
 एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ॥७१८॥
 परं निरस्य यज्ञत्वं विद्यया पणपूर्वकम् ।
 विद्याधनम् तद्विद्याय विभाज्यं बृहस्पतिः ॥७१९॥
 विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादासस्य यज्ञवेत् ।
 ऋत्विङ्ग्यायिन यज्ञधमेतद्विद्याधनं भृगुः ॥७४०॥
 आहस्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
 तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥७४१॥
 तत्र लब्धम् यत्किञ्चिन्नं शीर्षेण तज्ञवेत् ।
 ध्वजाङ्गतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्स्मृतम् ॥७४२॥
 संध्यामादाङ्गतं रात्रिं विद्राव्य द्विषतां बलम् ।
 स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्वजाङ्गतमुच्यते ॥७४३॥
 यज्ञत्वं लाभकाले तु सजात्या कन्यया सह ।
 कन्यागतम् तद्विस्तं शुल्कं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥७४४॥
 वैवाहिकम् तद्विद्याङ्गार्यया यत्सहागतम् ।
 धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं कर्मसाधकम् ॥७४५॥
 विवाहकाले यत्किञ्चिद्वरायोद्दिश्य दीयते ।
 कन्यायाः तद्धनं सर्वमविभाज्यं च बन्धुभिः ॥७४६॥
 शीर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।
 एतत्सर्वं विभागे तु न च वैभाज्यमर्थिभिः ॥७४७॥
 धनं पञ्चनिविष्टम् धर्मार्थं यत्किरूपितम् ।
 षडक्षैव दाराश्च निबन्धो यः क्रमागतः ॥७४८॥

हृतं वक्ष्यमानं नानुसृत्य सन्नेतु ।
 सवाकाक्षोप्रमुक्तानि तत्रा योष्यानि बन्धुभिः ॥७४८॥
 गोप्रचारश्च रक्षा च वक्ष्यं यथाङ्गयोजितम् ।
 प्रयोक्तुं न विभज्येत शिष्यार्थश्च वृद्धस्यतिः ॥७५०॥
 देशश्च जातेः सङ्गश्च धर्मो ग्रामश्च यो धनुः ।
 उदितः स्वात्स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥७५१॥
 कुटुम्बं विभृयात् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
 भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेतामृतोपि सन् ॥७५२॥
 कुले विनोतविद्यानां भ्रातृणां पित्रतोऽपि वा ।
 शौर्यघातस्तु यद्विस्तं विभाज्यं तद्वृद्धस्यतिः ॥७५३॥

कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्यो भाग इत्यते ।
 पुत्राणां तु त्रयोभागाः साम्यं स्वल्पधने स्मृतम् * ॥७५४॥

अथ स्त्रीधनकृत्यम् ।

ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथवा ।
 भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम् ॥७५५॥
 सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
 यस्मात्तदानृशंस्वार्थं तेर्हस्तं तत्प्रजोवनम् ॥७५६॥
 सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।
 विक्रये चैव दाने च बधेष्टं स्वावरेष्यति ॥७५७॥
 न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
 आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्यति ॥७५८॥

* V. B., pp. 500-507. Sm. Ch., pp. 635-641.
 V. M., pp. 707-710. D. B. Sec. 51, '80, 93, 96, 97.

अदि जेनवरकेवा जौनन करत वसात् ।

स वृत्तिं प्रतिदाप्यः स्वाहृष्टचेन समामुयात् ॥७५८॥

व्याधित' व्यसनस्थश्च धनिकैर्वोपपीडितम् ।

दृष्ट्वा निरुष्टं यत्प्रीत्या दद्यादात्मेष्टया हि सा ॥७६०॥

तदैव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान् भवेत् ॥७६१॥

अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।

प्रीत्या निरुष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद्धनम् ॥७६२॥

पितृमातृपतिभ्रातृजातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै ।

यथाशक्त्या दिसाहस्राहातव्यं स्यावरादृते ॥७६३॥

आसाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददौत स्त्री विभागमृक्थिनस्तथा ॥७६४॥

भर्तृदायं मृते पत्न्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः ।

विद्यमाने तु संरचेत् क्षपयेत् तत्कुलेऽन्यथा ॥७६५॥

लिखितस्येति धर्मोऽयं प्राप्ते भर्तृकुले वसेत् ।

व्याधिता प्रेतकाले तु गच्छेच्चन्तुकुलं ततः ॥७६६॥

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जार्थविनाशिका ।

व्यभिचाररता स्त्री तु स्त्रीधनं न च सार्हति ॥७६७॥

यन्नार्थं ब्रह्मसुत्पन्नं तथाद्रव्यं नियोजयेत् ।

स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्री मूर्खविधर्मिषु ॥७६८॥

भर्ता प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैः ।

तिष्ठेद्भर्तृकुले जातु न या पितृकुले वसेत् * ॥७६९॥

* Sm Ch., pp. 652, 659-69. V. M., pp. 690-694.

V. R., pp. 510-14.

D. B. Sec. 53, 54, 56, 57.

अथ स्त्रीधनविभागनिर्णयः ।

भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेयुः सभर्तृकाः ।
 दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्वेत् ॥७७०॥
 अप्रजःस्त्रीधनं भर्तुं ब्राह्मादिषु चतुर्थ्यपि ।
 अभावे तदनपत्न्यानां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥७७१॥
 आसुरादिषु यत्तत्त्वं स्त्रीधनं पैतृकं स्त्रियाः ।
 बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ॥
 स्त्रीधनस्येति धर्मोऽयं विभागस्तु प्रकल्पितः * ॥७७२॥

अथ स्त्रीधनलक्षणम् ।

अध्यग्न्यध्यावाह्निकं दत्तञ्च प्रीतितः स्त्रिये ।
 मातृभ्रातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥७७३॥
 प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदग्न्यतः ।
 भर्तुः स्वाभ्यं सदा तत्र शेषस्तु स्त्रीधनं भवेत् ॥७७४॥
 विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।
 तदध्यग्निकृतं सन्निः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥७७५॥
 यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ।
 अध्यावाह्निकं नाम स्त्रीधनं समुदाहृतम् ॥७७६॥
 प्रीत्या प्रदत्तं यत्किञ्चिच्छाया श्वशुरेण वा ।
 पादबन्धनिकं यत्तज्जाबष्यार्जितमुच्यते ॥७७७॥

* Sm. Ch., pp. 661-667. V. M., pp. 695-705.
 V. B., pp. 518. D. B. Sec. 61, 71.

विवाहात्परतो यत्तु सत्त्वं भर्तृकुलात्प्रिया ।
 अन्वाधेयन्तु तन्मोक्षं यत्तत्त्वं स्वकुलात्तथा ॥७७८॥
 कर्त्तुं सत्त्वं यत्किञ्चित् संस्कारात् प्रीतितः प्रिया ।
 भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयन्तु तद्गुरुः ॥७७९॥
 गृहोपस्करवाद्यानां दीक्षाभरणकर्मिणाम् ।
 मूल्यां सत्त्वं यत्किञ्चित्कृत्स्नं तत्परिकौर्त्तितम् ॥७८०॥
 तत्र सोपधि यद्वत्तं यच्च योगवशेन वा ।
 पित्रा भ्रात्राऽथवा पत्न्या न तत् स्त्रीधनमुच्यते ॥७८१॥
 पितृभ्याश्चैव यद्वत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् * ।
 अतीतायामप्रजसि भ्रातृगामि तु सर्वदा † ॥७८२॥

अथ द्यूतसमाह्वयः ।

द्यूतं नैव तु सेवेत कामक्रोधविवर्धनम् ।
 असंभुजननं क्रूरं नराणां द्रव्यनाशनम् ॥७८३॥
 ध्रुवं द्यूतात्कलिर्यस्माद्विषम् सर्पमुखादिव ।
 तस्माद्भ्राजा निवर्त्तेत विषये व्यसनं हि तत् ॥७८४॥
 वर्त्तेत चेत्प्रकाशन्तु हारावस्थिततोरणम् ।
 असंभोहार्यमार्याणां कारयेत् तत्करप्रदम् ॥७८५॥
 सभिक्कः कारयेद्दयतं देयं दद्यात्स्वयं नृपे ।
 दशकं तु शतं वृद्धिः गृह्णीयाच्च पराजये ॥७८६॥

* Attributed to Briddha-Kātyāyana in the Dāya-bhāga,

† Sm. Oh., pp. 661-665 ; V. M., pp. 678-694. V. B., pp. 522-24. D. B. Sec. 69 53, 54

जेतुर्ह्यात्स्वयं द्रव्यं जितं चाद्यं विपक्षकम् ।
 सद्यो वा सभिकेनैव कितवाङ्गनसंग्रये ॥७८७॥
 एकरूपा द्विरूपा वा क्षुत्तं यस्माच्चदेविनः ।
 दृश्यते च जवस्तस्य यस्मिन् रक्षा व्यवस्थिता ॥७८८॥
 प्रसन्न दापयेद्द्रव्यं तस्मिन् स्थाने न चाव्यया ।
 जितं वै सभिकस्तत्र सभिकप्रत्ययात्क्रिया ॥७८९॥
 घनभिन्नो जितो मोक्षोऽभिन्नो वापि जितो रक्षः ।
 सर्वस्वेऽपि जितेऽभिन्नं न सर्वस्वं प्रदापयेत् ॥७९०॥
 विग्रहे च जये लाभे करणे कूटदेविनाम् ।
 प्रमाणं सभिकस्तत्र शुचिः स्वात्मभिको यदि ॥७९१॥
 स्नेच्छृण्वपाकधूर्त्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।
 तत्कृताचारभेत्तृणां निश्चये न तु राजनि * ॥७९२॥

अथ प्रकीर्णकतरङ्गः ।

पूर्वोक्तादुक्तशेषं स्यादधिकारण्युतञ्च यत् ।
 प्राङ्मुख्य परतन्त्रार्थनिबद्धमसमञ्जसम् ॥७९३॥
 दृष्टान्तत्वेन शास्त्रान्ते पुनरुक्तक्रियास्थितम् ।
 घनेन विधिना यच्च वाक्यं तद्व्यात्प्रकीर्णकम् ॥७९४॥
 राजधर्मान् स्वधर्मान्च सन्दिग्धानाञ्च भाषणम् ।
 पूर्वोक्तादुक्तशेषञ्च सर्वं तत्स्वात् प्रकीर्णकम् ॥७९५॥
 सङ्गागकरण्युक्तञ्च नर्त्ते देयं तथैव च ।
 संश्रामचौरभेदौ च परदाराभिमर्शनम् ॥७९६॥

गोत्राङ्गजिघांसा च शस्त्रव्याघातकृतया ।

एतान् दशापराधांस्तु नृपतिः स्वयमन्विषेत् ॥७८७॥

निष्कृतौनामकरणं आङ्गासिध्व्यतिक्रमः ।

वर्णाश्रमविक्षोपश्च वर्णसङ्करलोपनम् ॥७८८॥

निधिर्निष्फलवित्तश्च दरिद्रश्च धनागमः ।

एतांश्चारेः सुविदितान् स्वयं राजा निवारयेत् ॥७८९॥

अनान्त्रातानि कार्याणि क्रियावादांश्च वादिनाम् ।

प्रकृतौनां प्रकोपश्च सङ्केतश्च परस्परम् ॥८००॥

अशास्त्रविहितं यच्च प्रजायां सम्प्रवर्तते ।

उपायैः सामभेदाद्यैरेतानि शमयेन्नृपः * ॥८०१॥

अथ दण्डतरङ्गः ।

५ आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।

एतेषामपराधे तु दण्डो नैव विधीयते ॥

मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनि ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्यादनुक्तसाधुकल्पितम् ॥८०२॥

राजाबो मन्त्रिणश्चैव विशेषादेनमाप्रयुः ।

अशासनात् पापानां नतानां दण्डधारणात् ॥८०३॥

सचिह्नमपि पापन्तु पृच्छेत् पापस्य कारणम् ।

तदा दण्डं प्रकल्पेत् दोषमारोप्य यत्नतः ॥८०४॥

५ प्राणात्थये तु यत्र स्यादकार्यकरणं कृतम् ।

दण्डस्तत्र तु नैव स्यादेव धर्मः स्मृतो भृगुः ॥

सङ्गतानान्तु सर्वेषामपराधी यदा भवेत् ।
 अवशमेव देवास्तु तत्र दण्डं न कल्पयेत् ॥८०५॥
 सम्यग्दण्डप्रवित्तारो नृपाः पूज्याः सुवेरपि ।
 आरम्भे प्रथमं दद्यात् प्रहृष्टौ मध्यमः स्मृतः ॥
 यस्य यो विहिो दण्डः पर्याप्तस्तु स वै भवेत् ॥८०६॥

५ कल्पितो यस्य यो दण्डस्वपराधस्य यत्नतः ।
 पणानां ग्रहणं तस्यात्तन्मूल्यं वाथ राजनि ॥
 अपराधेषु नियतमाच्छर्गागीयमानवाः ।
 दण्डनीयः स शैथिल्यात् प्रथमं नेति गौतमः ॥८०७॥
 अर्थवन्तो यतः सन्तो द्योक्तानपि ते दमान् ।
 दण्डनेवोपशाम्येयुस्तस्मात्तत्र विनिश्चयः ॥८०८॥
 तस्माद्दण्डाहताः पापाः येन येनाशुभं पुनः ।
 न कुर्युस्तत्तदेवेषां कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥८०९॥
 समूहस्थाः प्रहृष्टाश्च पापेषु पुरुषाधमाः ।
 यथोक्ताद्दिगुणं दण्डमिकैकस्य प्रकल्पयेत् ॥८१०॥

५ प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरन्तथा ।
 वधेन शासयेत्पापं दाप्यो वा द्विगुणं दमम् ॥
 ५ अमृश्वधृत्तदासानां नराणां पापकारिणाम् ।
 प्रतिलोमप्रसृतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥
 परतन्त्राश्च ये केचिद्दासत्वे ये च संस्थिताः ।
 अनायासे तु निर्दिष्टाः तेषां दण्डस्तु ताडनम् ॥८११॥
 ताडनं बन्धनञ्चैव तदेव च विदुश्चनम् ।
 एव दण्डो हि दासस्य नार्थदण्डो विधीयते ॥८१२॥

सुवर्णेशतमेकान् बधाहीं दण्डमर्हति ।

अङ्गच्छेदे तदर्हन्तु विवासे पञ्चविंशतिम् ॥८११॥

कुलीनार्यविशिष्टेषु निष्ठापेष्वनुसारतः ।

सर्वस्वं वा निगृह्येतान् पुराच्छीघ्रं प्रवासयेत् ॥८१४॥

निर्धना बन्धने स्थाप्या बधं नैव प्रवर्त्तयेत् ।

सर्वेषां पापयुक्तानां विशेषार्थंश्च शास्त्रतः ॥८१५॥

बधाङ्गच्छेदार्हविषो निःसङ्गे बन्धने विज्ञेत् ।

तदकर्मवियुक्तोऽसौ वृत्तस्तस्य दमो हि सः ॥८१६॥

कूटसाध्यपि निर्वास्यो विख्याप्योऽसन्नप्रतिग्रही ।

अङ्गच्छेदौ वियोज्यः स्यात् स्वधर्मे बन्धनेन तु ॥८१७॥

११ कर्णोष्ठघ्राणपादान्निजिह्वाशिश्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमं दद्याद्भेदने मध्यमं भृगुः ॥

एतैः समापराधानां तत्राप्येवं प्रकल्पयेत् ।

बालवृद्धातुरस्त्रीणां न दण्डस्ताडनं दमः ॥८१८॥

स्त्रीधनं दापयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

निर्धना प्राप्तदोषा स्त्री ताडनं दण्डमर्हति ॥८१९॥

अन्यायोपार्जितं धनं (न्यस्तं) कोषे कोषं निवेशयेत् ।

कार्यार्थे कार्यनाशः स्वाहुक्षिमान् नोपपातयेत् ॥८२०॥

इत्था धनं तद्विप्रेभ्यो सर्वं दण्डममुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समासज्य कुर्वीत प्रायणं वने ॥८२१॥

एवञ्चरेत्तदा युक्तो राजा धर्मेषु पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्याभियोजयेत् ॥८२२॥

अथ साहसदौ चदण्ड्याः ।

- ५ उद्यतानां तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।
निवृत्तास्तु यदारम्भात् यद्वर्णं न वधः स्मृतः ॥
- ५ आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजपतः ।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृशः ॥
उद्यतासिबिषाग्निश्च चापोद्यतकरस्तथा ।
आयवर्णेन हन्ता च पिशुनश्चैव राजनि ॥८२३॥
भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।
एवमाद्यान्विजानीयात् सर्वानेवाततायिनः ॥८२४॥
यशोवृत्तहरान् पापानाहुर्धर्मार्थहारकान् ।
अनाचारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ॥
प्राचद्रश्मापहारे च तं विद्यादाततायिनम् ॥८२५॥
नखिनां मृक्किणां चैव दंष्ट्रिणां चाततायिनाम् ।
हस्तप्रक्षानां तथाऽन्धेषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥८२६॥ *

अथ दण्डमानम् ।

- ५ माघः पादो द्विपादो वा दण्डो यत्र प्रकल्पितः ।
अनिर्दिष्टन्तु सौवर्णं माषकं तत्र कल्पयेत् ॥
- ५ यत्रोक्तो माषको दण्डो राजतं तत्र निर्दिशेत् ।
कणालैखोक्तमेव स्यादुक्तं दण्डविनिश्चये ॥

* Sm. Ch., pp. 729-732. See p. 1.

५ Occur already in pages 1, 35, 36.

APPENDIX I.

Kātyāyana on Rājadharmā (from the Rāja-nītiprakāśa).

विनीतः शास्त्रसम्मानः कोशशौर्यसमन्वितः ।
ब्रह्मण्यो दानशीलः स्वाद् धर्मसत्यपरो नृपः ॥
स्वभोपतापपेशुन्यचापलक्रोधवर्जितः ।
प्रगल्भः सन्नतोदयः सन्भाषी प्रियदर्शनः ॥

वश्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिणं ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥

शौर्यविद्यार्थबाहुल्यात् प्रभुत्वाच्च विशेषतः ।
सदा वित्तं नरेन्द्राणां मोहमायाति कारणात् ॥
तस्माच्चित्तं प्रबोद्धव्यं राजधर्मे सदा द्विजैः ।
पवित्रं परमं पुण्यं स्मृतिवाक्यं न लङ्घयेत् ॥

वेदध्वनिप्रभावेण देवाः स्वर्गनिवासिनः ।
तेऽपि तत्र प्रमोदन्ते तस्मात्सु द्विजपूजनात् ॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यो द्विजपूजा सदा नृपैः ।
तेन भूयोऽपि शक्रत्वं नरेन्द्रत्वं पुनः पुनः ॥
सुराध्यक्षसुप्रतः स्वर्गानृपरूपेण तिष्ठति ।
कर्त्तव्यं तेन तन्नित्यं येन तत्त्वं समाप्नुयात् ॥

प्रजानां रक्षणं नित्यं कण्टकानां च शोधनम् ।
द्विजानां पूजनं चैव एतदर्थं कृतो नृपः ॥
यत्र कर्माणि नृपतिः स्वयं पश्यति धर्मतः ।
तत्र साधुसमाचारा निवसेयुः सुखं प्रजाः ॥

श्रोत्रिया विधवा बाला दुर्बलाश्च कुटुम्बिनः ।
एते राजबला राज्ञा रक्षितव्याः प्रयत्नतः ॥

‘अनायस्य नृपो नायस्त्वगृहस्य नृपो गृहम् ।

अपुत्रस्य नृपः पुत्रो ह्यपितुः पार्थिवः पिता ॥

भूस्वामी तु स्मृतो राजा नान्यद्रव्यस्य सर्वदा ।

तत्फलस्य हि षड्भागं प्राप्नुयान्नान्यथैव तु ॥

भूतानां तन्निवासित्वात् स्वामित्वं तेन कौर्त्तितम् ।

तत्क्रिया षड्विषड्भागं शुभाशुभनिमित्तजम् ॥

अन्यायेन हि यो राष्ट्रात् करं दण्डं च पार्थिवः ।

शस्यभागं च शुल्कं चाप्याददीत स पापभाक् ॥

एवं प्रवर्त्तते यस्तु लोभं त्यक्त्वा नराधिपः ।

तस्य पुत्राः प्रजायन्ते राष्ट्रां कोशश्च वर्धते ॥

APPENDIX II.

Additions and corrections from the Parāśara-Dharma-Saṃhitā.

P. D. S., III, p. 7 ; Read after śloka 1.

वि नानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः ॥

Ditto, p. 21 ; Complete, śloka after no. 4.

हे पदे साध्यभेदात् पदाष्टादशतां गते ।

अष्टादशक्रियाभेदात् भिन्नान्यथ सहस्रधा ॥

Ditto, p. 22 ; Read the following before Darśanabidhiḥ, p. 4,

प्रातरुत्थाय नृपतिः शौचं कृत्वा समाहितः ।

गुरुं ज्योतिर्विदं दैव्यान्देवान्विप्रां पुरोहिताम् ॥

यथार्हमेतान् सम्पूज्य सुपुण्याभरणैर्नृपः ।

अभिवन्द्य च गुर्वादीन् सम्पूज्यान् प्रविशेत् सभाम् ॥

Ditto, p. 33—अपन्थायप्रवृत्तं तु etc. in śloka 25. Read after śloka 37.

P. D. S., III, pp. 86-87—

देशपत्तनगोष्ठेषु पुरयामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्मशास्त्रतोऽन्येषु तैः सह ॥
लेख्यं यच्च न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिणः ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाणं तच्च पार्थिवः ॥

Ditto, p. 58. Add after śloka 74.

हिजातिः प्रतिभूहीनो रक्ष्यः स्याद्वाह्यचारिभिः ।
शूद्रादीन् प्रतिभूहीनान्वन्धयेन्निगडेन तु ॥
अतिक्रमेऽपयाति च दण्डयेत्तं पणाष्टकम् ।
नित्यकर्मापरोधस्तु न कार्यः सर्ववर्षिणाम् ॥

Ditto, p. 66. Read before śloka 90.

सलेखनं वा लभते त्र्यहं सप्ताहमेव वा ।
मतिरुत्पद्यते यावाद्दवादे वक्तुमिच्छतः ॥

Ditto, p. 70. The P. D. S. adds these lines *e.g.*, read after śloka 103—

अस्वतन्त्रजङ्घीभक्तबालदीक्षितरोगिणाम् ।

and connect it with the first line of śloka 103.

P. D. S., III, p. 72, add after the second line of śloka 104—

दत्तेऽपि काले देयं स्यात् पुनः कार्यस्व गौरवात् ॥

Ditto, p. 81, add after śloka 149—

उपायैश्चोद्यमानस्तु न दद्यादुत्तरं तु यः ।
अतिक्रान्ते सप्तरात्रे जितोऽसौ दातुमर्हति ॥

Ditto, p. 41—

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दण्डभाक् ।
पञ्चाद्यः सोऽप्यसत्कारो पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥
कारणात् पूर्वपक्षोऽपि उत्तरत्वं प्रपद्यते ।
अतः क्रिया तदा प्रोक्ता पूर्वपक्षप्रसाधनी ॥

Ditto, p. 88, add after śloka 169—

क्रिया तु देविकी प्राप्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च प्रतिवादिषु न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

P. D. S., III, pp. 91-92, add after śloka 166—

चोदना प्रतिकारं तु युक्तिलेशस्तथैव तु ।
 तृतीयः शपथः प्रोक्तस्तत्क्षणं साधयेत् क्रमात् ॥
 अभीष्टं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्वचः ।
 विचतुःपञ्चकालो वा परतोऽर्थं समाचरेत् ॥
 चोदना प्रतिघाते तु युक्तिलेशैः समन्वितात् ।
 देशकालार्थसम्बन्धपरिणामक्रियादिभिः ॥
 युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।
 अर्थकालबलापेक्षमन्त्रस्वसुक्तादिभिः ॥

Ditto, pp. 105-6, add before śloka 271—

सभासदां प्रसिद्धं यत्लोकसिद्धमयापि वा ।
 साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं नान्यदिष्यते ॥
 साक्षिदोषाः प्रयोक्तव्याः संसदि प्रतिवादिना ।
 पत्रे विलिख्य तान् सर्वान् वाच्यं प्रत्युत्तरं ततः ॥
 प्रतिपत्तौ तु साक्षित्वमर्हन्ति न कदाचन ।
 अतोऽन्यथा भावनायाः क्रियया प्रतिवादिना ॥
 अभावयन् धनं दाप्यः प्रत्यर्थी साक्षिणः स्फुटम् ।
 भाविताः साक्षिणः सर्वे साक्षिधर्मनिराकृताः ॥
 प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वापि साक्षिदूषणसाधने ।
 प्रसुतार्थोपयोगेन व्यवहारान्तरं न च ॥
 जितः स विनयं दाप्यः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
 यदि वादी निराकाङ्क्षः साक्षिसत्ये व्यवस्थितः ॥

Ditto, p. 114, add before śloka 292—

न ददाति हि यः साध्यं जानन्नपि नराधमः ।
 स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि ॥

Ditto, p. 130, add after śloka 193—

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्ताग्न्यकृतं तथा ।
 असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिदेशस्थितेस्तयोः ॥

P. D. S., III, p. 134 ; add before śloka 203—

लिखितं लिखितेनैव साक्षिमतु साक्षिभिर्हरेत् ।
कूटोत्थी साक्षिणो वाक्यान्नेष्टकस्य च पत्रकम् ॥
पाषाणस्य निकटस्थस्य यच्छ्रुत्तेन न याचितम् ।
शुद्धर्णशङ्कया तत्तु लेख्यं दुर्बलतामियात् ॥

Ditto, p. 136 ; add half a verse before śloka 221—

निर्दीप्तं प्रथितं यस्तु लेख्यं तत् सिद्धिमाप्नुयात् ।

Ditto, p. 136 ; add after śloka 223—

आधानसहितं यत्र ऋणं लेख्ये निवेशितम् ।
ऋतं साक्षिप्रमाणं तु स्वल्पभोगेषु तद्दिदुः ॥

Ditto, p. 136 ; add after śloka 224—

यदि लब्धं भवेत् किञ्चित् प्रश्रुतिर्वा कृता भवेत् ।
प्रमाणमेव लिखितं ऋता यद्यपि साक्षिणः ॥

Ditto, p. 141 ; add after śloka 234—

लिखितं साक्षिणो भुक्तिः क्रियाः चेन्नष्टहादिषु ।
आगमे क्रयदानादौ प्रत्याख्याते चिरन्तने ॥
भुक्तिप्रसाधने सुख्याः प्रथमं तु कृषीवलाः ।
ग्रामण्यः क्षेत्रसामन्तास्तत्सीमापतयः क्रमात् ॥

Ditto, p. 148 ; after śloka 244—

ब्रह्मचारी चरेत् कश्चिद्भूतं षट्त्रिंशदाब्दिकम् ।
अर्थार्थी चान्यविषये दीर्घकालं वसेन्नरः ॥
समावृत्तोऽन्नती कुर्यात् स्वधनान्वेषणं ततः ।
पञ्चाशदाब्दिको भोगस्तद्धनस्यापहारकः ॥
प्रतिवेदं द्वादशाब्दः कालो विद्यार्थिनां स्मृतः ।
शिल्पविद्यार्थिनां चैव ग्रहणान्तः प्रकीर्तितः ॥
सुहृद्भिर्बन्धुभिस्त्रैषां यत् स्वं भुक्तमपश्यताम् ।
नृपापराधिनां चैव भवेत् कालेन क्षीयते ॥

P. D. S., III, p. 152 ; add before the half verse 304—

अशिरांसि च दिव्यानि राजभृत्येषु दापयेत् ॥

Ditto, p. 154 ; add after śloka 310, the half-verse—

तदर्धाध्वं नाशे तु लौकिकाश्च क्रियाः स्मृताः ॥

Ditto, p. 186 ; add after 329—

निमज्ज्योत्प्लवते यस्तु दृ(द)ष्ट्वेत् प्राणिभिर्नरः ।

पुनस्तत्र निमज्जेत् स दंशचिह्नविभावितः ॥

Ditto, pp. 194-5, add before śloka 338—

तण्डुलान् कारयेच्छक्नान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित् ।

मृष्ये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः ॥

स्नानीदकेन संमिश्रन् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।

आवाहनादि पूर्वं तु कृत्वा रात्रौ विधानतः ॥

Ditto, p. 204 ; the verse 348 quoted in Parāśara reads—

न दण्डं दापयेच्छ्वं न शुचौ दण्डभाग् भवेत् ।

and it is a better reading.

Ditto, p. 208 ; add after śloka 353—

न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्राच्चैनं बहिष्कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

Ditto, p. 208 ; add before śloka 355—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

आरौरधनसंयुक्तं दण्डं धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥

Ditto, p. 235 ; add before the section on Ādhi—

आधानं विज्ञायो दानं लेख्यसाध्यकृतं यदा ।

एकक्रियाविरुद्धं तु लेख्यं तत्रापहारकम् ॥

अनिर्दिष्टं निर्दिष्टं एकत्र च विलेखितम् ।

विशेषलिखितं ज्ञाय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

यो विद्यमानं प्रथममनादिष्टस्वरूपकम् ।

आकाशभूतमानेन अनिर्दिष्टं च तद्वदेत् ॥

यद्यद्यदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिशेत् ॥

Ditto, p. 312 ; add before śloka 508—

नर्त्तकानामेष एव धर्मः सङ्गिरदाहृतः ।
तासन्नो लभते ह्यर्चं गायनासु समाश्रितः ॥
प्रसुखा हंशमर्हन्ति सोऽयं सम्भूयकारिणाम् ।

Ditto, p. 364 ; complete śloka 563 by adding—

द्वादशाहः सपिण्डानामपि चाल्पमतः परम् ॥

Ditto, p. 397 ; add after śloka 582—

सीमान्तवासिसामन्तैः कुर्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम् ।
ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः ॥

Ditto, p. 446 ; add before śloka 640—

चोराणां भक्तदा ये सुप्रस्थायान्मुद्रकदायकाः ॥

Ditto, p. 452 ; add in the chapter on Sāhasa—

विना चिह्नैस्तु यत्कार्यं साहसार्थं प्रवर्त्तते ।
शपथैः स विशोध्यः स्यात् सर्ववादेष्वयं विधिः ॥

Ditto, p. 535 ; add after śloka 716—

अदायिकं राजगामि योषिदभृत्यौर्द्धदेष्टिकम् ।
अपास्य ओत्रियद्रव्यं ओत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ॥

Ditto, p. 554 ; ślokas 771 and 772 quoted in Parāśara read differently,
c. g.—

आसुरादिषु यत्नम् स्त्रीधनं पेटकं स्त्रिया ।
अभावे तदपत्यानां मातापित्रास्तदिष्यते ॥
बन्धुदत्तं तु बन्धूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

ERRATA.

	Read		for
Sloka	47	करोत्स्वयं	करोत्तयम्
„	110	विजानीयात् ...	विजाणीयात्
„	128	स्वार्थसिद्धये ...	सार्थसिद्धये
„	146	बन्धनमर्हति ...	बन्धतमर्हति
„	201	सिध्यति ...	सिद्धति
„	223	यावद्वर्षाणि ...	यावदर्वशाणि
„	241	लेख्यदोषान् ...	लेख्यदोशान्
„	309	घटम् ...	घटम्
„	336	H. L. घटारोपणविधिः ...	घटारोपन विधिः
„	373	धर्मेण ...	धर्मेन
„	396	पौत्रैस्तु तद्गुः ...	पौत्रैस्तस्तगुः
„	406	अनुचोदितम् ...	अनुयोदिम्
„	459	आधिक्यम् ...	आधिख्यम्
„	483	दद्यात्तदाप्य ...	दद्याद्दाप्य
„	486	दिवसेः ...	दिवसे
„	488	शिल्पिदोषात् ...	शिल्पितदोषात्
„	647	संरुध्य ...	संरुद्धा
„	653	ग्रामान्तेषु ...	ग्रामान्तरेषु
„	654	नृपेण ...	नृपेन
„	671	जनसन्निधौ ...	जनसन्तिधौ
„	691	चवकामकात् ...	चैवैकाम्नात्
„	777	शत्र्वा ...	शत्र्वा
„	777	श्रा ...	श्रा
„	807	आहुर्गार्गीयमानवाः ...	आह्वर्गार्गीयमानवाः

